

Александра Булатовић
Срђан Кораћ

Корупција и развој модерне српске државе

Издавачи

Центар за менаџмент, Београд

и

Институт за криминологишка и социолошка истраживања,

Београд

© 2006

Рецензенти

Предраг Марковић

Даниел Бариф

Компјутерска обрада

Борђе Јовановић

СIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

343.352 (497.11) "18/19" (082)

КОРУПЦИЈА и развој модерне српске

државе / уредници Александар Булатовић,

Срђан Кораћ. - Београд : Центар за

менаџмент: Институт за криминологишка и

социолошка истраживања, 2006 (Београд :

Стандард 2). - XXVIII, 150 стр. ; 23 cm

Стр. VII-XXXVII : Развој модерне српске

државе у контексту корупције / Александар

Булатовић, Срђан Кораћ.

Напомене и библиографске референце уз

текст.

ISBN 86-83289-06-0

а) Корупција - Србија - 19-20в - Зборници

COBISS.SR-ID 131152140

САДРЖАЈ

РАЗВОЈ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ
У КОНТЕКСТУ КОРУПЦИЈЕ

Александар БУЛАТОВИЋ

Срђан КОРАЋ

vii

КОРУПЦИЈА У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ МИЛОША
ОБРЕНОВИЋА

Владан ЈОВАНОВИЋ

1

АФЕРА БЕЛИМАРКОВИЋ — НЕПОТИЗАМ
И КОРУПЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Александар Р. МИЛЕТИЋ

11

ЖЕЛЕЗНИЧКА АФЕРА
Горан АНТОНИЋ

19

КОРУПЦИЈА У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
ОД 1906. ДО 1912. ГОДИНЕ

Александар Р. МИЛЕТИЋ

23

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И КОРУПЦИЈА

Александар Р. МИЛЕТИЋ

31

АФЕРА СА РАТНИМ ПЛЕНОМ

Горан АНТОНИЋ

41

БЕЧКА АФЕРА

Горан АНТОНИЋ

45

АФЕРА ОМНИЈУМ СЕРВ
Горан АНТОНИЋ

49

САДРЖАЈ

РАЗВОЈ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У КОНТЕКСТУ КОРУПЦИЈЕ <i>Александра БУЛАТОВИЋ</i> <i>Срђан КОРАЋ</i>	vii
КОРУПЦИЈА У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ МИЛОША ОБРЕНОВИЋА <i>Владан ЈОВАНОВИЋ</i>	1
АФЕРА БЕЛИМАРКОВИЋ — НЕПОТИЗАМ И КОРУПЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ <i>Александар Р. МИЛЕТИЋ</i>	11
ЖЕЛЕЗНИЧКА АФЕРА <i>Горан АНТОНИЋ</i>	19
КОРУПЦИЈА У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1906. ДО 1912. ГОДИНЕ <i>Александар Р. МИЛЕТИЋ</i>	23
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И КОРУПЦИЈА <i>Александар Р. МИЛЕТИЋ</i>	31
АФЕРА СА РАТНИМ ПЛЕНОМ <i>Горан АНТОНИЋ</i>	41
БЕЧКА АФЕРА <i>Горан АНТОНИЋ</i>	45
АФЕРА OMNIUM SERB <i>Горан АНТОНИЋ</i>	49

ЗЛОУПОТРЕБЕ СА ОБВЕЗНИЦАМА РАТНЕ ШТЕТЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ШТА ПРЕДСТАВЉА И КАКО СЕ СУОЧИТИ СА ЊОМ	53
<i>Александар Р. МИЈЕТИЋ</i>	
ЧИНОВНИЧКА КОРУПЦИЈА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ ДРЖАВНОПРАВНОГ ПРОВИЗОРИЈУМА	61
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
СТОЧНА АФЕРА	67
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
АФЕРА АДАМСТАЛ	71
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
АФЕРА ОКО ШУМСКОГ ПОСЕДА МАНАСТИРА ДЕЧАНИ	77
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
АФЕРА ТЕОКАРЕВИЋ	81
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
АФЕРА СА ИЗДАВАЊЕМ ПАСОША	85
<i>Горан АНТОНИЋ</i>	
АФЕРА ТУРН-ТАКСИС	89
<i>Александар Р. МИЈЕТИЋ</i>	
ЧИНОВНИЧКА КОРУПЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	93
<i>Александар Р. МИЈЕТИЋ</i>	

ЗЛОУПОТРЕБЕ БУЏЕТА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА <i>Александар Р. МИЈЕТИЋ</i>	101
СКУПШТИНСКИ АНКЕТНИ ОДБОР ЗА БОРБУ ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ <i>Горан АНТОНИЋ</i>	109
ДРУГА СТРАНА МИТА О „СРПСКИМ НАЦИОНАЛНИМ РАДНИЦИМА” У МАКЕДОНИЈИ <i>Владан ЈОВАНОВИЋ</i>	113
КАКО ЈЕ УГОВАРАНА ИЗГРАДЊА МОСТА ПРЕКО САВЕ У БЕОГРАДУ — ПОЛИТИКА И(ЛИ) КОРУПЦИЈА <i>Владимир ЦВЕТКОВИЋ</i>	121
АФЕРА „БАТИЊОЛ” У СКУПШТИНИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ <i>Владимир ЦВЕТКОВИЋ</i>	129
КОРУПЦИЈА ДРЖАВНИХ ЧИНОВНИКА У НАШИЧКОЈ АФЕРИ <i>Горан АНТОНИЋ</i>	137
АФЕРА „ГРАНАП” — СМРТНА КАЗНА ЗБОГ КОРУПЦИЈЕ <i>Срђан ЦВЕТКОВИЋ</i>	143

РАЗВОЈ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У КОНТЕКСТУ КОРУПЦИЈЕ

**Александра БУЛАТОВИЋ
Срђан КОРАЋ**

Србија се на почетку двадесетпрвог века после погубног искуства проживљеног у вишедеценијском социјалистичком „експерименту” и симулираној демократској пракси ауторитарног поретка из деведесетих година минулог века, налази у стању преображаја — данас популарно речено „транзиције”, једнако као сто година раније. Биланс промена неоставља простор за различита тумачења. На преласку из деветнаестог у двадесети век пред политичку елиту и друштво младе државе осамостаљене од Отоманске империје оштро се поставило питање, изнова актуелизовано политичким променама од 2000. године: како за кратко време надокнадити деценије пропуштеног цивилизацијског и културног развоја и стићи развијене земље. Одговор дат пре једног века није изгубио на значају ни данас: Србију је могуће увести у ред савремених уређених друштава једино доследним спровођењем свеобухватног процеса модернизације. На почетку двадесетпрвог века модернизовати Србију значи осмислити и спровести ваљану реформску јавну политику у правцу обнове раније постојећих и изградње нових институција демократског поретка, владавине права и механизма тржишно усмерене привреде.

Остварење наведених реформи неопходна је претпоставка изласка из дугогодишње политичке, економске и социјалне кризе и укључења у европске интеграционе токове, па је про-

грамима републичких влада које су се смењивале у раздобљу након 2000. године управо то било утврђено као приоритетан задатак. Крупни кораци предузети су на плану преображаја наслеђеног нормативног и институционалног оквира како би се уподобили стандардима Европске уније и развијених земаља. Ипак, ни после пет година транзиције значајан број корених реформских мера садржаних у „почетном” идејном документу демократских политичких снага — *Програму Демократске опозиције Србије за демократску Србију*, није преточен у законске норме нити је заживео у подручју јавне политике.¹ Примера ради, услед нерешених питања будућности државне заједнице Србије и Црне Горе и коначног положаја Косова и Метохије, али и због међустраничких размирица о појединим решењима новог државног уређења, на снази је још увек *Устав Републике Србије* усвојен 1990. године у околностима деловања једнопартијског система власти, одсуства друштвеног консензуса и без потребног демократског легитимитета. Правно регулисање и спровођење процеса повраћаја имовине одузете после Другог светског рата у више наврата је одложено, чиме је посебно код потенцијалних страних инвеститора учвршћен став да у нашу земљу не треба улагати јер нема правне сигурности.

Попут других посткомунистичких земаља, чини се да је и у Србији постојање феномена корупције у скоро свим деловима јавног сектора и областима друштвених односа највећа препрека спровођењу корених реформи наслеђеног политичког и економског система. Више међународних и домаћих истраживања спроведених у последњих неколико година пружа о нашој земљи представу према којој корупција прети да озбиљно угрози темеље друштва. Према проценама степена присутности корупције у једном друштву на основу којих међународна невладина организација Transparency International сваке године саставља глобалну ранг листу, у раздобљу од 1999. до 2004. године Србија је заузимала места на

¹ Ради поређења шта је до сада спроведено од мера садржаних у *Програму Демократске опозиције Србије за демократску Србију* детаљније погледати овај документ који је доступан на: Интернет, www.g17plus.org.yu/srpski/files/aktiv/program/1.htm, 10. децембар 2005.

доњем делу листе — у групи веома корумпираних друштава.² Земље се рангирају према индексу опажања присуства корупције добијеног интервјуисањем пословних људи, академских истраживача и аналитичара ризика и његова вредност има распон од 0 до 10, где 0 представља највиши а 10 најнижи степен корупције. Места у горњем делу листе заузимају земље са ниским а у доњем са високим степеном присуства корупције. На пример, Србија је 1999. године (као део Савезне Републике Југославије) са Кенијом и Парагвајем заузимала 90. место на листи од укупно 99 ранжираних земаља, уз вредност индекса 2; 2004. године наша земља је заједно са Македонијом, Алжиром, Либаном и Никарагвом заузела 97. место на листи коју је сачињавало 145 држава, са индексом опажања корупције 2,7.³ Из овога се може закључити да је мера корупције у нашем друштву после политичких промена у најбољем случају незнатно смањена. О томе додатно сведоче ставови испитаника забележени у анкети коју је крајем 2004. године спровела агенција Мартен Боард Интернационал. Резултати анкете показали су да је корупција за већину грађана други највећи проблем у друштву (први је незапосленост) и главна препрека за убрзани економски развој земље и повећање животног стандарда.⁴

Штетно дејство корупције по покренут модернизацијски про-

2 Упоредити рангирање Србије увидом у следеће документе: *Annual Report 2000*, Transparency International, Берлин, 2000, п. 13; „Индекс перцепције корупције за 2003. годину”, Интернет, www.transparentnost.org.yu/dokumenti/d019.html, 2. децембар 2005.; „Индекс перцепције корупције за 2004. годину”, Интернет, www.transparentnost.org.yu/dokumenti/d020.html, 26. децембар 2005.

3 Наведено према: *Annual Report 2000*, оп. cit., п. 13; „Индекс перцепције корупције за 2004. годину”, оп. cit.

4 Више видети у: „Корупција као друштвени проблем”, *Пулс*, март–април 2005, стр. 70-2. Према анкети агенције Index Gallup International TNS спроведеној 2003. године половина испитаних грађана изнела је став да је степен корупције у друштву на истом нивоу као у време владавине Слободана Милошевића, док је једна петина грађана имала утисак да је корупција већа после петооктобарских промена. Наведено према: „шта грађани мисле о корупцији?”, *Пулс*, јун–јул 2003, стр. 66-7.

цес није искључиво плод опажања грађана — непосредних „жртва“ присуства овог друштвеног феномена у раду јавне управе, већ и став више међународних организација које прате усвајање и примену стандарда развијених земаља у Србији. Упозорење о разорном утицају корупције на ток транзиционе реформе пружила је новембра 2005. године Европска комисија у годишњем извештају о напредовању Србије и Црне Горе ка пуноправном чланству у Европској унији. Према наводима из извештаја, поред политичког утицаја на рад јавне администрације и правосуђа, притисака организованог криминала и ометања реформи од стране појединих делова војног и система државне безбедности, висок ниво присуства корупције представља крупну структурну слабост која подрива функционисање крхких институција система и отежава успостављање владавине права.⁵ Европска комисија је посебно нагласила чињеницу да су власти упркос повећаној свести грађанског друштва о опасности корупције предузеле недовољан број мера како би се ефикасно суочиле са наслеђем ауторитарног поретка. Мањи број међународних антикорупцијских стандарда уграђен је у домаће законодавство и програме јавне политике. Темељни документи попут државне стратегије борбе против корупције усвајају се споро, донети закони и прописи примењују се селективно и недостају специјализоване институције и тела са јаким извршним овлашћењима за сузбијање кривичних дела са елементима корупције. Изостанак званичног и транспарентног спровођења поступка лустрације са јавних функција особа које су се огрешиле о закон и јавни интерес и процесуирања и кажњавања злоупотреба почињених пре и после политичких промена од 2000. године, отворио је питање истинског постојања воље владајуће елите да се одговорно суочи са корупцијом.

Ојачана свест домаће јавности о штетности корупције по функционисање институција система и темеље самог друштва у значајној мери је последица слободнијег извештавања

5 *Serbia nad Montenegro — Progress Report 2005*, COM (2005) 561 final, European Commission, Brussels, 9 November 2005, Интернет, http://europa.eu.int/comm/enlargement/report_2005/pdf/package/sec_1428_final_en_progress_report_cs.pdf, 22. новембар 2005, п. 10.

медија у раздобљу након политичких промена од 2000. године. Свакодневни написи о умешаности државних функционера и службеника у случајеве злоупотреба и појединачни напори истраживачког новинарства да се аналитички сагледају „дубљи”, мање видљиви негативни слојеви овог феномена, подстакли су грађане на јасније сагледавање погубности толерисања корупције по успех модернизације друштва и политичких институција. Ипак, нагло ширење јавног дискурса о корупцији као једном од основних текућих друштвених проблема чини се да је навело грађанску јавност на погрешан закључак да се ради о новом социјалном феномену, насталом у специфичним околностима међународног ембарга, владавине Слободана Милошевића и процеса транзиције. Погрешно опажање делом је проистекло из искривљених интерпретација новије националне прошлости заступљених у образовним програмима који су се смењивали после Другог светског рата: првобитно у складу са револуционарним наслеђем и социјалистичким идејама, а затим од деведесетих година минулог века сходно нараслим захтевима за обновом претходно маргинализоване националне свести. Тумачење настанка и развоја модерне Србије, у оба случаја, је било обележено стереотипним представама које су се састојале у оправдавању исправности сопствене нације у односу на суседне и штетних одлука владајућих елита утицајем спољних чинилаца.⁶ Идеологизована историјска свест нације обликована је идејом о друштвеном напретку као освајању слободе од окупатора а не као о освајању и ширењу подручја „унутрашњих” слобода и права грађана у односу на самовољу власти. На тај начин је из образовних програма у области националне историје, намерно или не, изостављено веома важно „поглавље” о чиниоцима и токовима унутрашњег политичког живота који су отежавали модернизацију српске државе и друштва. Ретке случајеве када је подучавање о препрекама модернизацијског процеса било уврштено у образовне програме карактерисала је пристрасна критика „старог

6 Више о идеологизацији националне свести кроз домаћи образовни систем видети у: Дубравка Стојановић, „Удјбеници историје као огледало времена”, у: *Увод у мировне ситуације*, Драган Попадић (прир.), Група Мост, Београд, 2000, стр. 93-122.

режима” утемељена на ставовима важеће политичке идеологије. Разматрање порекла и улоге корупције у развоју модерне Србије представља део недостајућег „поглавља” националне историје које би требало да укаже на постојано присуство овог друштвеног феномена у нас у протекла два века.

Временску (историјску) постојаност корупције као чињенице јавног живота потврдила су откривена сведочанства, записи и документи о настанку, цветању и пропасти бројних цивилизација и држава. Скоро да у познатој историји нема политичке заједнице где злоупотреба владарског положаја ради личног богаћења није макар у краћем раздобљу развоја обележила односе између оних који владају и оних којима се влада. Појави корупције посебно су били подложни делови управног апарата — претече савремене јавне администрације, који су помагали владару у обављању државних послова у пространим областима царства. Наговештај о постојању корупцијске праксе у српској средњовековној држави пружа санкција изречена у одредби 24 *Душановог законика*: „И ако се нађе црквени управник који је узео мито, да се уништи”.⁷ Поред тога, *Душанов законик* проглашен 1349. године стара се да спречи и друге видове злоупотреба власти на штету поданика, посебно оних који властитим радом и плаћањем дажбина доносе држави значајан приход. Тако је одредбом 120 прописано да „цариник царев (...) није властан сметати или задржати трговца, да му коју робу прода у бесцење (...)”.⁸ Упркос наведеним траговима о постојању злоупотреба власти у раздобљу средњовековне државности, феномен корупције неопходно је сагледати у контексту појаве грађанских идеја и дуготрајног процеса настанка демократских институција у Србији.

Међу бројним покушајима појмовног одређења чини се да је концепт корупције најтачније сажет у дефиницији Светске банке према којој је корупција „злоупотреба јавних овлашћења ради стицања приватне користи”.⁹ Како наведено схватање

7 *Душанов законик*, одредбе од 1 до 40, Интернет, www.dusanov-zakonik.co.yu/1-40s.htm, 20. новембар 2005.

8 *Душанов законик*, одредбе од 81 до 120, Интернет, www.dusanov-zakonik.co.yu/81-120s.htm, 20. новембар 2005.

поставља корупцију у оквиру јавног сектора који подразумева прецизно разграничен однос јавно–приватно и демократска држава–грађанско друштво, неопходно је ради ваљане анализе у околностима почетног стадијума развоја демократских институција овај друштвени феномен обухватити широм дефиницијом. Утолико се препоручује схватање Вита Танџија, аналитичара Међународног монетарног фонда, према којем корупција постоји тамо где се намерно одступа од начела непристрасности при одлучивању како би се извукло преимућство за себе или блиске особе.¹⁰ Концепт корупције непосредно је везан за демократски поредак. Демократски поредак почива на институционализованом учешћу грађана у јавним пословима — посредно, преко представника на различитим нивоима власти којима се мандат поверава на вишестраначким изборима, и непосредно путем референдума. Основна премиса демократског уређења је да су грађани укључени у процес одлучивања о питањима од општег значаја преко изабраних представника, који су дужни да у органима власти заступају и штите јавни интерес и непосредно су одговорни за смер и резултате јавне политике. Јавни интерес представља „сврху за коју они који савесно врше власт верују да је најподеснија за опште благостање друштва”.¹¹ Јавни интерес грађани дефинишу подршком програмима појединих политичких странака на изборима па је он заправо посредан одраз интереса победничке већине. Изабрана влада дужна је да се превасходно стара о јавном интересу, док јој јавне службе помажу у обликовању програма у различитим областима јавне политике и извршавају њене одлуке у оквиру додељених

9 Ian Bannon, “The Fight Against Corruption — A World Bank Perspective”, Consultative Group Meeting for the Reconstruction and Transformation of Central America, May 25-28, 1999, Stockholm, Интернет, www.iadb.org/regions/re2/consultative_group/groups/transparency_workshop6.htm, 12. децембар 2005.

10 Vito Tanzi, “Corruption Around the World”, IMF, *Staff Papers*, Vol. 45, No. 4, December 1998, Интернет, www.imf.org/external/Pubs/FT/staffp/1998/12-98/pdf/tanzi.pdf, 27. децембар 2005, п. 7.

11 Gerard Carney, “Conflict of Interest: Legislators, Ministers and Public Officials”, Интернет, www.transparency.org/documents/workdpapers/carney/3c-codes.html, 5. децембар 2005.

надлежности. Обавеза органа власти је да делују у складу са демократски артикулисаним јавним интересом и да га штите, јер грађани измирењем пореских дажбина из сопствених прихода плаћају рад јавних служби. Корупција по дефиницији представља нарушавање јавног интереса јер подразумева незаконито стицање приватне користи појединаца или мањине на рачун већине грађана. Присуство корупције у раду државних функционера и службеника сужава могућност грађана да уживају уставом и законима зајемчена права и да коришћењем јавних услуга решавају свакодневне животне проблеме. На тај начин постепено ишчезава непосредна веза грађана и изабране власти и обављање јавних послова постаје привилегија моћника.

Сагледавање односа корупције и развоја модерне српске државе захтева разматрање дејства више међусобно повезаних чинилаца. Историјске околности које су кроз деветнаести и двадесети век пратиле обнову српске државотворне и националне идеје нису погодивале покретању трајнијих политичких процеса који би учврстили демократске установе и благотворно деловали на јачање грађанског друштва и тржишне привреде. Насупрот томе, историјске околности повољно су утицале на стварање толерантног става према корупцији. Прекид средњовековне државности проистекао из превласти Отоманског царства и Хабсбуршке монархије на простору Балкана усмерио је већи део националне енергије у непрестане покушаје да се поврати изгубљена независност или макар стекну ограничена права на аутономију. Неуспех оружане борбе против надмоћног освајача ставио је у први план коришћење дипломатских средстава. У борби за аутономију коју Карађорђе није успео да оконча војевањем у годинама Првог српског устанка, успех је донела тактика кнеза Милоша Обреновића у виду поткупљивања отоманских велможа који су, речено савременим језиком, били функционери у државном апарату Отоманског царства. У циљу обезбеђења опстанка и што повољнијег положаја сународника истим методом служиле су се вође дела српског народа који је живео под влашћу Хабсбуршке монархије.¹² Пошто је

12 Борис Беговић и Бошко Мијатовић (урс.), *Корупција у Србији*, Центар за либерално–демократске студије, Београд, 2001, стр. 25.

„стратегија подмићивања” дала добре резултате на плану ширења права на аутономију и погодовала стварању предуслова за национално осамостаљење, корупција у традиционалном систему вредности није нужно стекла негативни предзнак.

Прегнуће националне елите било је кроз читав деветнаести век све до Првог светског рата усмерено на остварење идеала слободе, независности и уједињења сународника — касније и припадника других јужнословенских народа, у заједничку државу. Циљ коначног решавања српског националног питања — високо постављен у односу на слабе унутрашње снаге младе Србије и тешко остварив услед спољнополитичких околности, био је вреднован сходно етичким мерилима садржаним у националној епизи и митологији, те на основу тога беспоговорно надређен реалној потреби за модернизацијом. Приоритет борбе „за крст часни и слободу златну” неминуно је водио даљем одлагању унутрашње стабилизације државе, увођења модерних политичких и друштвених институција и подстицања привредног развоја — за неко будуће, мирније време. Стална претња безбедности Србије и тешко стеченој независности проузрокована покушајима великих европских сила да остваре империјалне тежње на Балкану додатно је прекидала, ометала и успоравала демократизацију подручја јавне политике. Потребу за националним јединством у одбрани стечене државности често су злоупотребљавали владари и политичке елите како би прибавили легитимитет за волунтаристичко владање, прикрили бројне незаконитости и оповргли критику упућену из редова опозиционих странака. На пример, кнез Милош је лично богаћење засновано на неограниченој власти помогнутој чиновничким апаратом осигурао тако што је стално подстицао страх у народу да је боље да њему плаћају веће порезе него да се врате Турци, док је од отоманске власти извлачио корист како би наводно умирио незадовољан народ.¹³ Животни пут Милоша Обреновића од сиромашног пастира до најбогатијег човека Балкана прве половине деветнаестог века у наредним децени-

13 О начинима богаћења кнеза Милоша на рачун народа опширније погледати у поглављу ове књиге „Корупција у време владавине Милоша Обреновића” аутора Владана Јовановића.

јама постаће привлачан узор бројним политичарима како се злоупотребом поверених јавних овлашћења могу некажњено имовински обезбедити породица, родбина и будући нараштаји. Чини се да је, додуше у измењеним околностима политичког живота обележеног вишестраначјем, у примени кнежевог обрасца богаћења најуспешнији био Никола Пашић. Дугогодишњи вођа Народне радикалне странке и српски премијер у више наврата неоспорно је много урадио за националне интересе али чињеница да је иако рођен као син сиромашних сељака оставио једно од највећих богатстава у Краљевини Југославији, наводи на сумњу да је Пашић веома вешто успео да „усклади” личне интересе са државничким пословима.¹⁴

Схватање јавне функције као својеврсног феудалног поседа из којег се „леgitимно” могу убирати „допунски” приходи ради достизања личног и породичног благостања, делом је било последица менталитета дуго обликованог у тешким условима живота под страном влашћу. Вишевековни прекид националне државности утицао је на губитак идеје о држави и њеном значају за напредак једног друштва, нараслом у деветнаестом столећу са већом улогом владе у подстицању привредног раста. Визија уређења и модернизације српског друштва није успела да код већег дела тадашње елите надвлада уску визију егоистичног бега из сиромаштва, макар она укључивала незаконите радње и штету на рачун суграђана. Бекство елите од одговорности за национални развој може се објаснити ослањањем на резултате бројних психолошких истраживања, према којима се у процесу сазревања јединке (и читавих колективитета) одговорност не јавља уколико јој се не поверавају различити видови дужности и слободног делања.¹⁵ Социјално–психолошке разлоге приклањања кору-

14 Националне заслуге Николе Пашића оспорила је поред штампе и домаћа књижевност тог времена, посебно у виду сатире „Вођа” у којој је писац Радоје Домановић кроз главни лик направио алузију на штетност рада предводника радикала.

15 Милан Матић, „Одговорност”, у: Милан Матић (гл. ред.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 771.

пцијском обрасцу понашања у обављању јавних послова можда је најлуцидније изложио швајцарски криминолог Арчибалд Рајс у тестаментарном обраћању нашем народу, насловљеном „чујте, Срби!“:

„Нисте велики радници. (...) Треба ипак рећи да се код вас тај недостатак радне енергије објашњава на два начина. Најпре, под турском влашћу вам је и најжешћи рад мало користио. Од њега се богатио само ваш угњетач. (...) Најамбициознији су се задовољавали скромним благостањем. (...) Данас су, иако релативно мало раде, многи од вас постали похлепни. Долазили су у додир са другим земљама пре великог рата, а нарочито током њега. Видели су раскош великих западних градова и задивила их је видљива моћ новца, а нису увидели шта је у њој лажно. Када су се вратили кући, желели су да се по сваку цену обогате, али не великим и поштеним радом. Присетили су се својих некадашњих турских господара, па су кренули њиховим примером у корупцију. И тако се у ову земљу, која је некад била земља суште честитости, увукла одвратна корупција (...).¹⁶

¹⁶ Швајцарски криминолог Арчибалд Рајс стигао је 1914. године на позив краљевске владе у Србију како би упознао свет са злочинима које је аустроугарска војска починила над српским цивилима у Мачви и Подрињу. Рајс је био званични и неутрални иследник српске владе и војске а као ратни извештач објављивао је чланке о страдању српског народа у угледним и тиражним европским часописима. Након завршетка рата Рајс се ангажовао у Одсеку за документацију ратних злочина при Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Министарству унутрашњих дела, где је основао двогодишњу полицијску школу. Потом је радио посао вештака за фалсификоване новчанице у Народној банци. После готово деценије и по проведене у Србији, Рајс разочаран моралном декаденцијом народа чијој се храбрости дивио у Првом светском рату саставља 1928. године својеврсан политички тестамент „чујте, Срби!“, објављен постхумно на сопствени захтев. Делови из тестаamenta наведени су према: Арчибалд Рајс, „чујте, Срби!“, *Српско наслеђе*, број 4, април 1998, стр. 11.

Мањак просветитељске енергије домаће интелигенције у националном послу упознавања већине неписменог становништва са демократским идејама представљао је додатну препреку модернизовању српског друштва и државе. Мисао Шарла Монтескјеа да није довољно изградити демократију за народ већ је неопходно васпитати народ за демократију није схваћена у ученим круговима, који су грађанским идејама више били привржени на речима него на делу. Одсуство личног осећања дужности према осталим члановима заједнице у поступању и сношења последица за учињено допринело је да интелигенција уместо предводника ширења подручја грађанских слобода и права, практиковањем корупције постане кривац за њихово ограничавање и гушење. Јован Цвијић је јавном писму од 1907. године оштро упозорио интелигенцију да треба да ради на националним питањима тако да се потпуно изгубе лична таштина, сујета и тежње за положајима.¹⁷ Цвијић је подсетио да су рад и дела основни принцип просвећене демократије и да због тога сви јавни радници морају да теже да спремом и стварним радом праћеним успесима себе препоруче за јавне функције.¹⁸ Незрелост ученог слоја људи у промовисању демократије може се у извесној мери оправдати сталним смењивањем елита проузрокованог честим ратовима и бунама, при чему су образоване елите по правилу наслеђивале необразоване; када би се ове цивилизовале долазило је до нове промене и обнављања „злосрећног круга”.¹⁹ На тај начин елите су морале да изнова просвећују себе док је већина народа остала на маргинама процеса демократизације чији је домашај ионако био повремен и кратког даха.

Стабилизација вишестраначке демократије у Србији у раздобљу од 1903. до 1914. године није услед кратког трајања

17 „Јован Цвијић о националном раду 1907. године”, наведено према: *Српско наслеђе*, број 10, октобар 1998, стр. 8.

18 *Ibid.*, стр. 11.

19 О односу домаће интелигенције и демократске традиције више видети у: Весна Пешић, „Демократске традиције у Србији и излазак из кризе”, у: *Увод у мировне ситуације*, Драган Попадић (прир.), Група Мост, Београд, 2000, стр. 63-73.

значајније допринела учвршћивању грађанских политичких вредности нити је уздрмала постојеће корупцијске механизме. Могућност несметаног и некажњеног богаћења злоупотребом јавних функција и уживањем привилегија на свим нивоима власти природно је утицала на повећање „тржишне цене” државног положаја. Декларативни карактер залагања домаће елите за идеју модернизације избио је у први план. Учесће у страначком животу постало је уносно занимање па се значајан број учених људи преусмерио у професионалне политичаре. Перспектива незаконитог извлачења профита из обављања јавних функција наметала је одбрану владајућег положаја по сваку цену што је довело до заоштравања политичке борбе. Идејно сиромашна и вођена у нетолерантном амбијенту, страначка борба попримила је елементе фанатизма и наметнула разумевање политике кроз однос пријатељ–непријатељ. У контексту одбране привилегија, владајуће политичке снаге увек су се представљале као аутентични тумачи воље грађана и заштитници националног интереса, док је критика опозиционих странака проглашавана актом издаје и сарадње са туђинском влашћу.²⁰ Примера ради, Народна радикална странка наглашавала је страдање сопствених присталица у време владавине династије Обреновић у намери да дисквалификује критике политичких противника и прибави ауторитет појединим одлукама.²¹ Ипак, подударане личних интереса политичара из супротстављених тора превадало је понекад страначке размирице и непријатељство манифестовано у јавном деловању. Арчибалд Рајс је наслутио позадину „неприродних” приближавања власти и опозиције: „Разне политичке странке су се силно међусобно вређале ради властите рекламе, али су се добро чувале да не забразде дубоко пошто су добро знале да корупција није апанажа једне странке него свих”.²² Пракса толерисања лоших или неза-

20 О политичком животу Србије у раздобљу 1903. до 1914. године опширније погледати у: Dubravka Stojanović, „Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka”, у: *Dijalog povestičara–istoričara* 3, Hans–Georg Fleck & Igor Graovac (прir.), Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2001, стр. 155-169.

21 Ibid., стр. 160.

22 Арчибалд Рајс, „чујте, Срби!”, оп. cit., стр. 16.

конитих одлука власти зарад задовољења приватних интереса тешко да је могла да допринесе истинској критичарској улози коју би опозиција требало да има у демократском поретку. Тиме је био додатно отворен простор за одступање власти од начела одговорности у обављању јавних послова и подстицање коруптивног понашања.

Одбрана привилегија стечених победом на изборима на што дужи рок претпоставља ефикасну контролу владајућих политичких снага над свим гранама власти, посебно над извршном. Чиновнички апарат био је у Србији (и касније Југославији) најважнији део извршне власти јер се у њеној надлежности налазило спровођење владајуће политике. Потпуна политизација јавног живота и свих области друштвених односа оличена у разврставању грађана на „пријатеље” и „непријатеље”, захтевала је да послушност чиновника са различитих нивоа хијерархије буде обезбеђена страначки мотивисаним одабиром чиновничког кадра. Уместо модернизације државне управе запошљавањем професионалних службеника чији би рад био заснован на непристрасности, стручном знању и вредноћи, на положаје су постављани послушни чланови или симпатизери владајуће странке. Поред тога, у државну службу примани су неквалификовани сродници, познаници и друге особе интересно повезане са појединцима из власти. О деловању разрађеног система негативног одабира чиновничког кадра веома пластично сведочи Рајс: „Кад се неки кандидат пријави на конкурс за неко место у министарству, не питају га: ‘шта знаш? Шта си радио досад? Шта си радио када је отаджбина била у опасности?’ Не, питају га: ‘У којој си странци? Који посланик те препоручује?’”²³ Од запослених чиновника очекивало се да заузврат гласају за странку–заштитницу и да јој осигурају гласове потчињених и да учествују или прикривају незаконите радње претпостављеног страначког колеге. Политизована јавна служба подразумевала је да у случају доласка друге странке на власт следи „талас” смењивања чиновничких кадрова претходне владе и постављања сопствених присталица. Замена „непријатељских” чиновника

---

23 Ibid.

„пријатељским” често је доследно спровођена дуж читаве државне хијерархије, све до шефа железничке станице или шумара. Неограничена моћ политичара на власти да узврате људима од поверења који су за страначке потребе обављали илегалне или послове на ивици закона, понекад је доводила до настанка корупцијских афера апсурдног садржаја. На пример, Никола Пашић је 1924. године у својству премијера извршио снажан притисак на Министарство шума и руда и одлучивање локалног суда у Пећи како би противзаконитом доделом дела поседа манастира Дечани узвратио његовом човеку од поверења Пуниши Рачићу. Пашић је преко ресорног министра утицао на суд да вредан шумски посед који је краљ Стефан Дечански поклатио манастиру пренесе у Рачићево власништво.²⁴

„Преливање” корупције са виших нивоа власти на ниже подражавањем злоупотреба јавних функција министара и председника влада од стране ситних чиновника, проузроковало је неконтролисано ширење корупције у државној администрацији. Утапање Краљевине Србије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (касније преименовану у Краљевину Југославију) додатно је подстакло тежње за стицањем личне користи на рачун јавног интереса, јер је пространија држава са већим бројем становника пружала могућности за уносније злоупотребе. Скоро да није постојала јавна служба а да тадашња штампа није писала о откривеним случајевима корупције чиновника. Корупцијски механизам успостављан је између грађана који су покушавали да реше свакодневне животне проблеме и полицајаца, порезника, писара, учитеља, машиновођа, шумара и других који су одлагањем пружања јавне услуге уцењивали суграђане и извлачили материјалну корист.²⁵

Ипак, најкрупнија афера откривена у чиновничком апарату

24 Детаљније о афери видети у поглављу ове књиге „Афера око шумског поседа манастира Дечани” аутора Горана Антонића.

25 О злоупотребама чиновника у првој Југославији више видети у поглављу ове књиге „чиновничка корупција у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца” аутора Александра Р. Милетића.

међуратне Југославије настала је у области додира привреде и државе — интересним повезивањем предузећа „Нашичка творница танина и пропила д.д”, огранка једне моћне француске компаније, и више десетина јавних функционера и службеника. Корупцијски ланац успостављен је са циљем да компанији омогући максимализацију профита прилагођавањем закона и прописа пословним интересима, добијањем уносних концесија, незаконитим стицањем непокретне имовине и заштитом од кривичног гоњења.²⁶ Највеће злоупотребе чињене су на Косову и Метохији и у Македонији, јер је услед дугогодишњег занемаривања у националној политици развоја у касније ослобођена и у Србију интегрисана подручја у службу упућиван или регрутован најлошији чиновнички кадар. У службу су постављани људи без икаквих квалификација или чак кажњавани због крађе и других кривичних дела, па не чуди што је корупција у јужним деловима земље прерасла у отворено насиље, отимачину и држање у притвору невиних грађана.²⁷

Рад државног апарата утемељеног на превласти политике над струком тешко да је могао да осигура заштиту јавног интереса и спречи ограничавање слобода и права грађана, које је доносило противправно поступање чиновника мотивисано митом. Дисфункционалан чиновнички апарат није имао организациони нити људски капацитет неопходан за ефикасно спровођење озбиљне политике унутрашње модернизације, чак и да је нека од српских или југословенских влада донела такав стратешки програм развоја. Највише је недостајала истинска воља владајуће елите да сузбије корупцију, отвори простор за изградњу и јачање демократских институција и процеса и тиме уведе Србију у ред модерно уређених друштава. Упркос прокламованом залагању низа влада различитих

26 Опширније о скандалу прочитати у поглављу ове књиге „Корупција државних чиновника у Нашичкој афери” аутора Горана Антонића.

27 О корупцијској пракси чиновника на Косову и Метохији и у Македонији више видети у поглављима ове књиге „чиновничка корупција у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца” аутора Александра Р. Милетића и „чиновничка корупција на Косову и Метохији у периоду државноправног провизоријума аутора Горана Антонића.

политичких опредељења у српској (и потом првој југословенској држави) за законито и поштено владање, већина откривених корупцијских афера у врху власти или је прикривана политичким интервенцијама или су актери услед недостатка доказа били ослобађани оптужби или благо кажњавани. На пример, први крупан корупционашки скандал откривен 1873. године у време владавине кнеза Милана Обреновића окончан је ослобађањем од свих оптужби министра војног Јована Белимарковића, одлуком већине посланика Скупштине донетом уз посредан притисак кнеза Милана.²⁸ У појединим случајевима родбински односи били су довољан гарант некажњеног бављења незаконитим пословима на штету државног буџета, о чему сведочи пример Радета Пашића, сина Николе Пашића, који је захваљујући очевој заштити учествовао у десетинама противправних послова уговорених на непосредну штету грађана и никада није дошао под удар кривичног закона.²⁹ Једину озбиљну иницијативу да се сачини нормативни и институционални оквир за сузбијање корупције покренула је 1926. године опозиција у сарадњи са Хрватском сељачком странком (чланицом тада владајуће коалиције предвођене Пашићевим радикалима), револтирана управо корупцијским скандалима Радета Пашића. Основан је посебан анкетни одбор у парламенту са задатком да сачини извештај о корупцијским аферама и изради предлог закона против корупције. Вођен интересом очувања власти по сваку цену Никола Пашић је утицајем на краља Александра Првог Карађорђевића, изазивањем кризе владе, ограничавањем овлашћења анкетног одбора и уз напоре радикалских чланова на одуговлачењу његовог рада, успео да коначан извештај обликује сходно страначким интересима и тиме неутралише антикорупцијску кампању опозиције.

---

28 Ток овог случаја опширније видети у поглављу ове књиге „Афера Белимарковић — непотизам и корупција у Кнежевини Србији” аутора Александра Р. Милетића.

29 О незаконитим пословима Рада Пашића прочитати детаљније у поглављима ове књиге „Сточна афера” и „Афера Адамстал”, аутора Горана Антонића.

Помирљив став домаће јавности према постепеном прерастању корупције у основни образац комуникације власти и грађана значајно је успорио развој модерне српске државе. Формално успостављање демократских институција доношењем модерних устава и закона само по себи није било довољно да се грађани уживањем политичких права равноправно укључе у вођење јавних послова. Уставне гаранције грађанских права чине формалан елемент демократског поретка. Формална права да се одлучује о судбини државе нису довољна, јер постају ефективна само уколико их владајућа елита поштује у практичном деловању.³⁰ Ако формална права представљају само „мртво слово на папиру” онда грађанска јавност има пуну одговорност у преузимању корака неопходних да владајуће политичке снаге примора да поштују уставне норме или да их предвиђеним изборним процедурама замени другим снагама. Уколико постојање ефективних демократских институција претпоставља да грађани прихватају систем политичких вредности који почива на осећању потребе за активним учешћем у одлучивању о јавним пословима, за изражавањем незадовољства владајућом политиком кроз јавне протесте и на способности артикулације индивидуалних и колективних интереса у виду организованог групног деловања. Описан систем вредности у теорији се назива демократским или партиципативним типом политичке културе.³¹ Појам политичке културе обухвата део опште културе једног друштва који садржи вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на опште услове заједничког живота, као и на избор правца и циљева укупног друштвеног развоја.³² Када политичка култура једног народа за највише вредности узима умереност,

30 Ronald Inglehart and Christian Welzel, “Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages”, www.worldvaluessurvey.org/Upload/5_Ecolfal3.pdf, 29. децембар 2005, п. 11.

31 Више видети у: Ендру Хејвуд, *Политика*, Клио, Београд, 2004, стр. 380-3.

32 Милан Матић, „Политичка култура”, у: Милан Матић (гл. ред.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 830.

толерантност, уљудност, одговорност, знање, рационалност, ефикасност и партиципацију може се рећи да постоји потенцијал за развој демократског процеса у јавном животу.³³ Због тога је демократска политичка култура предуслов ефективних демократских институција.³⁴

Дуготрајан положај Срба као грађана другог реда у апсолутистички устројеним царствима — Отоманском и Хабсбуршком, спречио је настанак партиципативног или демократског типа политичке културе. Одсуство учешћа у власти и могућности уживања чак и минималних права у односу на императорску власт у великој мери је утицало на успостављање поданичке политичке културе као преовлађујућег типа политичке културе у нас. Главно обележје поданичке политичке културе огледа се у уверењу чланова политичке заједнице да је област вођења јавних послова неприступачна. У таквом социјалном амбијенту људи не поседују развијене потребе које би их подстакле да остваре самосталан утицај на процес доношења одлука.³⁵ Пошто су многи нараштаји живели као поданици туђинске власти од које су имали више штете него користи, политичка социјализација допринела је да елемент политичке културе постане дубоко неповерење према власти уопште, сажето исказано у народној изреци „кадија те тужи, кадија ти суди”.³⁶ Отуђеност у комуникацији са представницима власти у обновљеној српској држави произвела је код људи осећај беспомоћности. Интензивнији однос власти и грађана најчешће се остваривао у функцији мобилизације становништва за вођење ратова, при чему је уживање права занемаривано а испуњавање обавеза наглашавано. Власт је у друштвеном окружењу доминације

33 Наведено према: S. M. Rahman, “Building Political Culture Anew”, Internet, http://www.friends.org.pk/rahman/building_20political.htm, 17. новембар 2005.

34 Ronald Inglehart and Christian Welzel, “Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages”, *op. cit.*, p. 20.

35 *Ibid.*, стр. 834.

36 „Политичка социјализација је процес у којем појединци стичу политичка уверења и вредности и којим се они преносе с поколења на поколење”. Наведено према: Ендру Хејвуд, *Полиџика*, *op. cit.*, стр. 387.

по природи конзервативног сељаштва доживљена као господар живота и смрти којег не треба изазивати већ напротив одобривољити поклонима, заправо митом. Тако је корупција у функцији одржања егзистенције и решавања свакодневних животних проблема по сили нужде прихваћена и временом прерасла у својеврсан локални обичај. Чињеница да грађани нису властите интересе и права могли да остваре институционалним путем већ једино кроз неформалне корупционашке структуре, додатно је подрила идеју демократије и тиме сузила могућност да демократски поредак истински заживи и убрза модернизацију Србије.

Ауторитаран образац понашања доминантан у патријархално устројеном српском друштву представљао је угаони камен поданичког типа политичке културе који је додатно успорио модернизацијски процес. Ауторитаризам је према Ериху Фрому један од механизма „бекства од слободе” који се манифестује у тежњи човека да одустане од независности појединачног ја како би га сјединио са неким или нечим изван себе и тиме стекао снагу која му недостаје.³⁷ Појединац укида властито ја и савладава неподношљив осећај немоћи тако што постаје део моћније целине, најчешће неког вида колективитета попут нације. На тај начин појединац губи слободу и интегритет али пошто учествује у моћи стиче ново уточиште, које га ослобађа доношења одлука и „штеди” га од коначне одговорности за сопствену судбину. Ауторитарни карактер одликује издржљивост у трпљењу судбине без роптања, а не храброст да се оно оконча. Према Фромовом тумачењу „хероизам ауторитарног карактера не састоји се у мењању судбине већ у потчињавању судбини”.³⁸ Ауторитарни карактер појединаца обликован у време туђинске власти пренесен је еволутивним путем на друштвени карактер читавог српског народа па је покорност постала једно од основних обележја политичке традиције. Патријархална грубост очева у виду честог кажњавања деце и покорност мајки очевима, односно мужевима, појачали су „рајински менталитет” нашег

37 Ерих Фром, *Бекство од слободе*, Напријед, Нолит и Аугуст Цесарец, Загреб, 1984, стр. 103.

38 Ibid., стр. 123.

народа.³⁹ Склоност ка трпљењу самовољног поступања носилаца власти олакшала је успостављање неформалних мрежа корупције. Грађани су у оправданом страху да егзистенцијална питања неће моћи да реше институционалним путем избегавали законом предвиђене процедуре и чиновницима се обраћали „у четири ока”. Хроничан мањак грађанске храбрости да се наметнути корупцијски однос раскине подстакао је, а потом временом продубио, неповерење народа у значај демократије за остварење личног благостања. Прагматична процена грађана да ће једино ход „линијом мањег отпора” донети резултате у комуникацији са државним апаратом подрила је темеље демократског поретка при самом покушају његове изградње.

Центар за менаџмент и Институт за криминолошка и социолошка истраживања су 2005. године објавили књигу *Корупција* чиме је одговорено на потребу да и на нашем језику постоје одговарајући стручни извори који ће омогућити стицање и продубљивање знања о феномену корупције. Књига *Корупција и стварање модерне српске државе* је следећи корак ? одговор на потребу да се ти извори допуне тако што би се понудила студија случајева као форма конкретних примера појаве корупције. У том смислу ова књига представља практикум за проучавање узрока и последица корупције.

Уређивачки напор приређивача је био усмерен на осветљавање догађаја из прошлости у контексту појаве корупције који су остали ван видокруга српске научне и шире културне јавности, нудећи садржај који полемиче са стандардима у разумевању улоге неких од најзначајнијих личности из времена стварања модерне српске државе. У том смислу су поступање и догађаји описани у књизи подсећање на корен сукоба у друштву (увек је повезан са настојањем да се спроведе претежнији, важнији интерес), на поверење (јавности жели да види на власти људе у које може да има

---

39 „Сусрети: др Владета Јеротић, неуропсихијатар и књижевник”, *Дневник*, 25. новембар 1998. Наведено према: „Владета Јеротић — избор интервјуа и новинских текстова”, Пројекат „Растко”, Интернет, www.rastko.org.yu/filosofija/jerotic/kliping.html, 25. децембар 2005.

поверење), на значај и последице ревизије историје, као и на узрочнопоследичну везу трагања и налажења у контексту погрешних идентите као прибежишта једног друштва.

Извори коришћени у књизи већином необјављена архивска грађа, а сада су доступни не само историчарима већ и најширој јавности. Захваљујући ауторском приступу у обликовању текстова у књизи *Корупција и сиварање модерне српске државе*, чињенице о којима та грађа говори су на такав начин доведене у логички след, да резултат представља потпун одговор на основни задатак историчара, посебно и зато што нам нуди „разумевање прошлости као некад плуралне стварности, односно другости прошлости“ (Латинка Перовић). Ова својеврсна хроника тзв. лоше праксе у управљању јавним добрима и јавним интересом, указује и на могућности историјског научног метода да допринесе савременом дискурсу јавне политике на основу препознавања сличности и аналогије. Управо поука у циљу подизања свести о разарајућим последицама корупције у ком год времену се испољавала, била је намера аутора ове књиге.

КОРУПЦИЈА У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Владан ЈОВАНОВИЋ

Кнез Милош Обреновић владао је Србијом у два наврата: од 1815. до 1839. и од 1858. до 1860. године, а афирмисао се после слома Првог српског устанка када су га Турци амнестирали и промовисали у обор-кнеза рудничке, крагујевачке и Чачанске нахије. Намера Турака да постављањем српских старешина умире народ није успела, пошто је већ 1815. године букнуо Други српски устанак управо под вођством једног од њих — Милоша Обреновића. Страх цариградске Порте да више војних победа устаника не доведе до мешања европских сила утицао је на брзо постизање договора између Милоша и Марашли Алипаше о заједничкој српско-турској управи у Београдском пашалуку.¹ Српски кнез је непрекидно слао депутате у Цариград не би ли добио писане гаранције обећаних повластица, при чему се није либио ни подмићивања турских великодостојника. Упоредо је учвршћивао личну власт, одузимајући београдском везиру функције. Успон кнеза Милоша у „полумрачној Србији” био је усредсређен на два циља: обнову независне српске државе и оснивање династије. Стога је врхунац његове дипломатске активности било добијање Хатишерифа издатих 1829, 1830. и 1833. године сагласно турско-руским уговорима, на основу којих је Србија стекла све елементе државе деветнаестог века. Вазални положај је постепено прерастао у форму без садржаја, а султанским Бератом из 1830. године Милошу Обреновићу је признато наследно кнежевско достојанство.²

---

1 Висока Порта је био дипломатски назив за турску царску владу.

2 Хатишериф је био свечана султанова повеља, док је Бератом (декретом или указом) султан додељивао звања, одликовања и поседе.

Током тридесетих година деветнаестог века спроведене су три управне реформе ради централизације земље, чиме је власт пренета у руке кнеза и његове Канцеларије. Гушење народне самоуправе и претварање чиновника у покорно оруђе деспотске владавине постепено је генерисало незадовољство народа и старешинског слоја. Највећа у низу оружаних побуна — Такова буна, избила је 1825. године за време прве владе кнеза Милоша у смедеревском крају услед незадовољства сељака претераним дажбинама и кулуком. Буна је била сурово угушена, али је кнез Милош, схвативши њену поруку, енергичније приступио модернизацији примитивног државног апарата.

Иако је 1831. године формално ослободио сељаке феудалних односа, кнез Милош је ипак задржао поједине феудалне обавезе, што га 1835. године умало није коштало престола. Пошто је кнез на државу гледао као на приватан посед, српска револуција се 1833. године нашла у озбиљном раскораку: национални процес је већ био окончан, док је истовремено социјални потпуно заустављен. Милетина буна од 1835. године присилила је Милоша Обреновића да бројне пореске обавезе обједини у једну новчану суму, па је кратак период „српског полуфеудализма” окончан доношењем Срећењског устава 1835. године — првог наговештаја грађанског друштва и модерне епохе.³ Ипак, након процене тадашњих великих сила да је „претерано демократски” и да је њиме пренаглашена политичка индивидуалност Србије, устав је суспендован и 1838. године замењен тзв. Турским уставом. Новим уставом кнежева власт ограничена је Саветом састављеним од старешина чији су избор и смена били могући само уз пристанак Порте. Не налазећи мотива да под таквим условима влада, Милош Обреновић је абдицирао и наредне године напустио Србију. Када се после две деценије егзила вратио у Србију, није успео да се помири са новим политичким и друштвеним околностима, већ је дошао у сукоб са људима који су га вратили на власт.

---

3 Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Посебна издања САНУ, Одељење историјских наука, књига 12, Београд, 1986, стр. 459–62.

Кнез Милош је стекао огромно богатство првенствено захваљујући положају, штедљивости и добром вођењу сопствене економије.⁴ Обреновић је иако рођен у највећем сиромаштву тридесетих година деветнаестог века постао један од најбогатијих људи на Балкану, спреман да даје позајмице чак и султану.⁵ Ипак, кнежеви трговачки идеали и поглаварске дужности веома брзо су дошли у сукоб, због чега је престао разликовати народну касу од личне.⁶ Неизвесност владарског положаја уздрманог током двадесетих година народним немирима и бунама, гонила је кнеза Милоша да се обогати преко сваке мере „да би могао новцем водити прво своју личну, а после и династичку политику”. Код њега су се задуживали сви виђенији Турци у Србији, паше суседних пашалука и барон Сигентал, командир Варадинске генералне команде аустријске војске. Радило се заправо о „политичким зајмовима” на које је кнез Милош попут зеленаша убирао велики интерес у противуслугама политички моћних људи.⁷ Управник одељења државних и кнежевих финансија Алекса Симић — један од најбогатијих људи у тадашњој Србији, радио је за кнеза као посредник у пословима са београдским везиром. Према Симићевом сведочењу, кнез Милош је 1830. године преварио Хусеин-пашу за 135.000 гроша, због чега су Турци одуговлачили са договореном евакуацијом српских градова.⁸

Обреновићева управа у периоду од 1816. до 1826. године садржала је доста азијатског и деспотског у себи, па су је бројни историчари описивали као „нешто поправљен турски режим”. Сам кнез је посредством ухода („потајних пријатеља”) послушнвао народно расположење, али се није пуно обазирао на оштре алузије које су прављене на рачун његове самовоље и бескрупулозности његове браће: „Што је некад на

4 Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, Радош Љушић (урс), Каленић и Дечје новине, Крагујевац, 1997, стр IX.

5 Ibid.

6 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 2 (1821–1826), Задужбина И. М. Коларца, Београд, 1909, стр. 487, 495.

7 Ibid., стр. 486.

8 Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, op. cit., стр II.

хиљаду Турака припадало, то сад њих тројица-четворица сисају”, изјавио је један резигнирани сељак.⁹ У време Такове буне сељаци су отворено тражили да Милош Обреновић положи рачуне „куд је денуо народно благо”.¹⁰ Упркос деспотској и хировитој владавини кнез је делимично ограничио власт спахија, гарантовао сељацима право својине и готово искоренио хајдучију. Ипак, имовинска диференцијација у Београдском пашалуку отпочела је 1816. да би после 1833. године била више него очигледна. Стари патријархални морал се убрзано губио, док су кнезови увећавали зараде на каматама и монополу на продају пољопривредних производа, тзв. право првенства. Двадесетих година деветнаестог века дошло је до драстичног пораста броја нових богаташа са психологијом скоројевића, праћеног процватом старешинског кулука и самовоље. Само током 1831. године на имањима Јована Обреновића радило је преко 3.000 кулучара. Поред приморавања сељака на прекомеран кулук, поједини кнезови су присвајали новац од ђумрука (царине) са караула и уз помоћ граничне страже бавили се прекограничном трговином стоком. После 1835. године кулуци су смањени, док је порески статус сељака дефинисан.¹¹

Према суду српске историографије кнез Милош је био највећи владар обновљене Србије, премда је неспорно имао великих мана које су му „мрачиле славу”. Најоштрији критичар његове унутрашње политике био је Вук Караџић који му је у писму 1832. године између осталог замерио на праву да потпуно контролише животе људи из најближег окружења („да ко купи кола налик на његова, било би зло и наопако”).¹² У намери да истакне сопствени положај у односу на остале главешине, кнез Милош је 1830. године све кнезове преименовао у капетане. Више пута је обећавао да ће усталисти чиновничко особље „да се гледају народни послови”, али

9 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, op. cit., стр. 494, 497.

10 Душан Баранин, *Велики зосјодар (Милош Обреновић)*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 256.

11 Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990, стр. 134–40.

12 *Вук Караџић о унутрашњој полицији кнеза Милоша*, Београд, 1923, стр. 17.

до тога није долазило. Сматрао је да је боље управљати без закона јер „онако се човек веже за хартију, па не може да чини ни зла ни добра”. У Милошевим очима народ је био „стока без репа” и „неблагодарна кучка”, па се није много обазирао на расположење јавности када је трошио стотине ока дуката на наследни берат и куповину села у Каравлашкој. Власт је била до те мере сконцентрисана у његовим рукама, да му је Вук написао: „А да ви сутра, сачувај боже умрете, умрло би и правитељство”.¹³ Суров однос кнеза према чиновницима, кажњавање, премештање и мешање у њихов приватни живот навели су Вука на закључак да чиновници који примете да их владар не уважава или напуштају службу, или је злоупотребавају.¹⁴ Кнез Милош је непрестано убеђивао народ у нужност самоодрицања („боље то него да се врате Турци”), док је Турке плашио „народном срџбом” и новим устанком. Тиме је једне супротстављао другима и вешто се наметнуо као „фактор мира”.¹⁵

Кнез је био „похлепан на свако добро парче земље”, па су се у његовом власништву врло брзо нашле најбоље њиве, ливаде, скеле, механе и воденице. Пошто је Турско царство било само привремени оквир у коме се прилично добро сналазио, турски везир Абдурахман је само формално одобравао оно што је кнез на своју руку већ спровео у дело.¹⁶ Кнежева браћа Јован и Јеврем приграбили су најбоља турска имања на којима су сељаци косили „ливаде господске”. Поред злоупотребе кулука, тј. прекомерне експлоатације бесплатне радне снаге, Милош и Јован су развили систем плачке путем поклона: сељаци су били дужни да о сваком већем празнику дају „прилоге”. По Милошевом повратку из Цариграда где је ишао на поклоњење султану 1835. године, Јован је обавестио свако „окружје” да би кметови и чиновници требало да честитају кнезу успешно обављен посао и однесу му поклоне. Сваки кмет био је дужан да дарује овна, а чиновник вола. Кнез Милош је прикупљао и „милостињу”, својеврсан

13 Ibid., стр. 486.

14 Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, *op. cit.*, стр II.

15 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, *op. cit.*, стр. 494, 497.

16 Душан Баранин, *Велики зосјодар (Милош Обреновић)*, *op. cit.*, стр. 256.

добровољни прилог, па му је народ масовно „поклањао” стоку 1835. и 1838. године (по проглашењу Турског устава).¹⁷ Размена скупочених поклона са султаном у Цариграду 1835. године навела је чланове његове пратње да закључе: „Као што је кнез снажан, тако су му и поклони велики”.¹⁸

Систем Милошевог богаћења подсећао је историчаре на систем зараде трговца који живи од процента јер „што је једном руком давао, другом је смањивао”. Пошто је прилично вешто балансирао на ивици народног стрпљења, кнез Милош је турску власт свео у „подношљиве” границе и потом је без скрупула економски експлоатисао.¹⁹ Притом је фама о кнежевом богатству расла брже него његова реална политичка моћ и државничка репутација. Вук Караџић је писао како је Милош Обреновић одрастао чувајући туђе козе, те да 1815. године није имао ни 200 дуката да се избави од Турака, већ их је морао позајмити. Када је кнез 1839. године напустио Србију његова готовина се ценила на 550.283 златних дуката, што му је било више него довољно да скоро 20 година угодно живи у изгнанству у Европи. Историчар Владимир Стојанчевић сматра да се Милош обогатио на смишљен, али једноставан начин: користећи политичку позицију и похлепу. Тако је покретна и непокретна имовина „кнеза са квалитетима доброг привредника” била вреднија од тадашње „народне касе” српске кнежевине. Према Стојанчевићу, захваљујући радозналости, вештини, лукавству, проницљивости и одлучности кнез Милош је био „наш највећи и најпродорнији макијавелист”. Понашао се као „источњачки сатрап”, при чему је његово користољубље било нарочито упадљиво између 1826. и 1833. године.²⁰

17 Миливоје Урошевић, „Глобе у Милошево доба у рудничко-чачанском крају”, *Зборник радова Народног музеја*, VIII, Чачак, 1977, стр. 8–10.

18 Душан Баранин, *Велики господар (Милош Обреновић)*, *op. cit.*, стр. 339.

19 Климент Цамбазовски, *Привредне везе Буџара с Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и Усјавобранијелца*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књига 28, Београд, 1986, стр. 27.

20 Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, *op. cit.*, стр. 148–9, 302–3.

Главни извори кнежевог богатства били су закупи царских пореза на територији Београдског пашалука. Кнез Милош је од 1816. године почео да узима у закуп царске спахилуке да би до 1826. године закупио све царинарнице, скеле и царски харач. Увоз и извоз, монополи које је сам увео, кнежевска плата, поклони, отмице на „легалан” и нелегалан начин, закидање и подвале код новчаних трансакција били су једнако значајан извор енормних прихода. Пошто је 1829. године преузео монопол на увоз соли из Влашке и Молдавије, кнез Милош је осталима забранио да тргују овом робом фаворизујући сопствене трговачке послове.²¹ Трговао је стоком, кожом и кукурузом све до 1835. године када је формално изгубио право на монопол, док је у годинама неограничене владавине фигурирао као посредник у експлоатацији природних добара Србије за рачун турске државе.²²

Пошто је Порта престала да шаље контролоре и финансијске инспекторе, кнез је по договору са Марашли Али-пашом добио право да самостално прикупља царске регалије све до укидања харача 1835. године.²³ Порези које је формално прикупљала Народна канцеларија ишли су директно кнезу у руке. Служећи се лукавством, кнез Милош је пред Турцима прикривао реалан пораст броја харачких лица (пореских обвезника) — пореске основе тзв. везирског пореза. Кнез је манипулисао тако што је број домова у Србији (43.527) лажно представио као број харачких лица (којих је према турској процени требало да буде 94.355). Уштеда од преко два милиона гроша представљала је вишак пореског дохотка који се сливао у Народну благајну. Тим новцем су углавном финансиране плате чиновника, као и бројне „народне депутације” које је кнез Милош слао у Цариград ради добијања аутономије.²⁴

21 Вук Караџић о унутрашњој полицији кнеза Милоша, *op. cit.* стр. 42.

22 Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, *op. cit.*, стр. 154–5.

23 Регалије, тј. регална (краљевска) права је користио владар. Велика регална права су му дозвољавала да додељује звања и одликовања, док је „малим” регалним правима владар стицао додатне приходе (наплате за друмарину, мостарину, ковање новца, итд). Од регалија се касније развио систем државног монопола. Харач или „главарина” је био порез који су плаћали сви одрасли и радно способни мушкарци — припадници немуслиманских вероисповести.

24 Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, *op. cit.*, стр. 150–4.

Поткупљивање је било један од заштитних знакова дипломатије кнеза Милоша, јер је рано проникнуо у менталитет и дух турске политике. Преко свог личног посредника Алексе Симића је без већих проблема придобио је за себе београдског везира Хусеин-пашу. Једном приликом, Симић је изјавио паши: „За издржавање конака и послуге (Милош, прим. аут.) је одобрио нових 20.000 гроша, јер сматра да је услед немира у свету живот поскупео”. О спољнополитичким намерама Аустрије кнез је прибављао информације поткупљивањем највиших чиновника, а Авраму Петронијевићу је поручивао да придобије што више албанских племенских вођа за отпор везиру: „Понеси дукате и удри сваког кесом по глави”.²⁵ На другој страни, кнез Милош је снабдевао турску војску пшеницом, кукурузом и оружјем, да би се то потом рачунало као „исплаћени харач”.²⁶ Чак је посао око добијања Хатишерифа и берата убрзао подмићивањем читаве скале Портиних службеника, укључујући великог везира (великодостојника који је обављао функцију првог султановог саветника, тј. председника министарског савета) и самог султана. Када је 1833. године постигнут договор да Турци напусте српске градове (осим Београда) и да им Србија годишње плаћа 2.300.000 гроша, кнез Милош је, да би ублажио мучан утисак о протеривању Турака, сакупио од народа „милостињу” од 1.000 волова и заједно са кесом у којој је било 250.000 гроша послао султану.²⁷

Када је Србија преко уставног питања била увучена у вртлог европске дипломатије, између 1836. и 1839. године, околности су захтевале личност другачијег кова. Опозиција кнежевој власти тежила је да апсолутистичког кнеза преобрати у уставног монарха, па га је уз подршку Турске и Русије Турским уставом из 1838. године приморала да сву власт подели са Саветом.²⁸ Тиме је сломљен његов лични и апсолутистички режим који је дотада могао имати какво-такво

25 Душан Баранин, *Велики џосјодар (Милош Обреновић)*, оп. cit., стр. 277, 283, 287.

26 Ibid., стр. 312.

27 Ibid., стр. 322.

28 Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, оп. cit. стр. 463.

оправдање у покушају организовања државе у присуству Турака и под окриљем султана. Чињеница је да је српску националну државу створио на суров начин, док је његов режим био само „немоћан пратилац” снажног друштвено-економског процеса.

Кнез Милош Обреновић је у народном сећању ипак остао упамћен као „строг домаћин једне велике народне задруге чији напредак и корист није ни у једном тренутку занемарио”, али кога је неограничена власт неминовно искварила. Домаћа историографија се већим делом слаже да је Милошева појава била историјски нужна, те да је цену своје неодмерене владавине платио политичким разлазом са народом и старешинско-чиновничким слојем. Накарадно схватање власти у условима унутрашње аутономије остало је у сенци кнежевих заслуга за укидање феудалних односа и изградњу самосталне српске националне државе.

---

29 Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, op. cit., стр. 148.

30 Ibid., стр. 253–4, 264–8.

АФЕРА БЕЛИМАРКОВИЋ — НЕПОТИЗАМ И КОРУПЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Александар Р. МИЛЕТИЋ

Први случајеви корупције и злоупотреба у Кнежевини Србији забележени су у време тзв. Ристић-Блазнавчевог Намесништва (1868–1871).¹ У сенци малолетног кнеза Милана Обреновића настајале су политичко-пословне комбинације и специфична интересна спрега утицајних породичних кланова. Иако су почињене злоупотребе и незаконитости, биле скромних размера и без великог утицаја на општи друштвени морал у поређењу са онима које су уследиле током двадесетог века, њихов значај не треба потцењивати. Значај афера из времена Намесништва огледа се у томе што српско још увек традиционално друштво и неразвијене институције модерне државе никада раније нису искусиле феномен корупције. Почев од тог времена корупција се „одомаћила” и постала саставни део јавног живота у Србији.

После погибије кнеза Михајла Обреновића 1868. године за неко време у Србији је нестало јаке владарске контроле унутрашњих политичких прилика. Политичка моћ се из двора преселила у неформалне политичке кружоке Хаџи-Томића и Бабадудића. У ондашњој Србији још увек нису биле званично конституисане политичке партије па се груписање полити-

---

¹ Намесништво је било образовано да влада земљом у време малолетства кнеза Милана. Чинили су га намесници Јован Ристић, Миливоје Блазнавац и Јован Гавриловић.

чких и пословних интереса одвијало у рођачким асоцијацијама две најбогатије породице у земљи.² Клан Бабадудића контролисао је неке од кључних ресора државне власти: Јован Белимарковић био је министар војни, Панта Јовановић министар финансија, а Живко Карабиберић, председник Скупштине и председник управног одбора „Прве српске банке”.³ Чланови ове породице налазили су се и на другим утицајним државним функцијама, као начелници у министарствима и судије и професори Велике школе у Београду.

„Породични ортаклук” Хаџи-Томића образовао се око трговачког иметка Хаџи-Томе, великог београдског газде који је током владавине Кнеза Михајла (1860–1868) био главни државни лиферант. У режиму Намесништва његови зетови су заузимали тако важне положаје да су у престоници старог Хаџи-Тому називали „правитељственим тастом”. Били су то Јован Ристић, намесник, Радивоје Милојковић, министар унутрашњих дела, Филип Христић, на положају српског капућехаје у Цариграду и Анта Богићевић, кнежев ађутант.⁴ За породични клан се изузев непотизма углавном нису везивале оптужбе за корупцију. Хаџи-Тома је био највећи државни лиферант десет година пре режима Намесништва и политичког утицаја његових зетова — аргумент који је оштро подвлачио Јован Ристић сваки пут када би му се пребацивало да је у државној режији намештао послове своме тасту. Прве праве корупционашке афере у Кнежевини Србији забележене су у пословима које су предузимали Бабадудићи.

Главни пословни партнер Бабадудића био је Живко Карабибе-

-
- 2 Намеснички листови су демагошким фразама одбијали потребу за постојањем политичких странака: „Странке (...) јесу једно зло, потребно само тамо где се против једне владе којој није стало до народних интереса, мора да прави једна народна странка. Али ми овде имамо једну народну владу, која се сама од себе стара о народним интересима, — и зато нама народна странка не треба”. Наведено према: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Књига прва, Београд, 1934, стр. 136–7.
  - 3 Њихов заједнички предак била је извесна баба Дуда. У време Намесништва била је то велика породица са преко стотину чланова. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, *op. cit.*, стр. 157.
  - 4 Капућехаја, Турски назив за дипломатског заступника Србије у Цариграду.

ровић, у чије је добре пословне намере постојала сумња откако је постао председник управног одбора „Прве српске банке”. Половина оснивачког капитала банке потицала је од „Франко-Угарске банке” из Пеште, а њени пословни аранжмани заобилазили су Србију. Иако именован „српска” ова банка је пласирала кредите у пословима експлоатације босанских шума и изградње железничке пруге Карловац-Ријека у Хрватској. Јавност у Србији са разлогом је могла да буде незадовољна политиком банке која је имала пуно право да новац инвестира тамо где се могло најлакше доћи до зараде. Када је новац касније преусмерен у Србију настале су прве афере. Тако је у случају злоупотребе права експлоатације Сењских рудника у тадашњој јужној Србији повређено постојеће законодавство и регулатива која је уређивала ове послове. „Прва српска банка” добила је 1869. године од државе концесију да истражује могућа налазишта угља у делу земље где се налазио Сењски рудник, експлоатисан у државној режији и затворен 1864. године. На лицу места остало је доста рударског алата и инфраструктуре неопходне за експлоатацију. Карабиберовићу је уз помоћ „правитељствене” својте пошло за руком да присвоји инвентар и експлоатацију рудника премда је његова банка располагала само дозволом да може истраживати потенцијална налазишта угља. Упркос тежини злоупотребе случај је остао готово непримећен у ондашњој Србији чија јавност изгледа још увек није била у стању да опажа тако суптилне нијансе корупције појединаца у власти и пословним круговима.⁵

„Прва српска банка” пословала је јако лоше и посао изградње железнице у Хрватској завршила је са губицима. У берзанским шпекулацијама изгубила је 70.000 дуката, док је на зајам издала око 187.000 дуката. Зајам су углавном добили чланови управе и новац у највећој мери није био враћен. Када се зна да је читав акцијски фонд банке износио око 200.000 онда није чудо да је до 1873. године завршила своје пословање банкротством. У једном тренутку реаговала је чак и држава, тј. Бабадудићи у власти: из државних средстава банка је добила помоћ у износу од 20.000 дуката. Компромитујући подаци

5 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, *op. cit.*, стр. 158–61.

из краткотрајне историје пословања банке изашли су у јавност. Српска влада била је принуђена да образује комисију са задатком да испита чињенице. У исто време, августа 1873. године влада Јована Ристића одредила је још једну комисију поводом случаја који је у далеко већој мери узнемирио грађане.

Први корупционашки скандал који је привукао велику пажњу србијанске јавности тичао се војних набавки које су координирали Бабадудићи: министар војни Јован Белимарковић и министар финансија Панта Јовановић. Радило се о војној опреми, одећи и обући коју је требало обезбедити за 60.000 војника. За малу Кнежевину Србију био је то први велики посао војне набавке и већ у првом послу те врсте дошло је до злоупотреба. Занимљиво је да су у овом случају проневере забележене у свим инстанцама власти: од министара, преко начелника служби и управника одељења, до магационера. Штета се процењивала на 17.500 дуката, војска је добила лошу опрему, а у народу је опало поверење у државу.⁶

Државна комисија подробно је испитивала случај војних набавки. Улазило се у појединости као што су тежина обуће или тачне мере шињела и одеће. Установљено је да је на пар обуће трошено 143 грама ђона уместо 220 грама, колико је било расходовано државног новца приликом набавке. Комисија је за наведене „пропусте” оптуживала лица која су у техничком смислу одговарала за исправност робе. То су били различити начелници, магационери, управници државних завода, итд. Начелна одговорност приписана је Јовану Белимарковићу министру војном у време када су почињене инкриминисане радње. Најпре је првостепени суд „тражио прибелешку на његову непокретност и забрану на његове приходе”, али је одлуку поништио Касациони суд. По ондашњим законима, Белимарковић као министар није био одговоран редовним судовима већ Народној скупштини. Образован је одговарајући скупштински одбор који је дошао до конкретних оптужби на рачун Белимарковића. Оптужбе су

6 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, Књига Прва, Београд, 1923, стр. 286–7. Огњан Топаловић, *Генерал Белимарковић*, Народна библиотека „Др Душан Радић”, Врњачка Бања, 1998, стр. 78–9.

се односиле на злоупотребе у поступку лицитације за послове поручбина у државној режији.

Механизам злоупотребе понављао се у свим случајевима на истоветан начин. Пословни људи са којима је закључен посао набавке појављивали су се тек након завршене лицитације, са ценом која је била нижа од оне која је добијена у редовној процедури. Министар Белимарковић уговарао је с њима посао правдајући то принципом сврсисходности, а роба је по правилу била лошег квалитета због разумљиве жеље лиферанта да и поред ниске цене дођу до уобичајене зараде. „Пословни људи” са којима је министар склапао посао били су из породичног клана Бабадудића или у непосредном ортаклуку са њима. Скупштински одбор који је испитивао кривицу Белимарковића прибавио је доказе за наводе из оптужнице. Установљено је да у великом послу набавке шињела за војску уопште није ни спроведена лицитација, већ је посао вољом Белимарковића закључен са његовим рођаком Карабиберовићем. Карабиберовићу се изашло у сусрет на начин који није био уобичајен у пословним круговима, јер му је уплаћиван новац пре испоруке робе и није узета уобичајена и прописана кауција. Велика набавка војне чоје за израду униформа била је поверена извесном Оферману за којег су постојале индиције да је радио ортачки са Карабиберовићем. Набављени шињели и чоја били су изразито лошег квалитета, па је један народни посланик који је служио у народној војсци рекао у Скупштини да је „добрио шињел тако избелео и исцепан као да је још од Бонапарте остао”.⁷

Скупштински одбор је после сакупљених чињеница и узимајући у обзир велико лично богатство у поседу Белимарковића, оценио да има основа да се пред Скупштину изнесе питање о кривици бившег министра војног за злоупотребе. Случај је попримио накнадну политичку димензију јер је покренут од стране владе Јована Ристића. Иако је Ристић то одбацивао изгледало је као да се клан Хаци-Томића разрачунава са супарничким кланом Бабадудића. У основи је могла бити политичка суревњивост али и пословни интереси. У случај Белимарковић умешао се и кнез Милан тако што је стао на страну

7 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, *op. cit.*, стр. 140.

оптуженог министра. За све време док је трајао претрес случаја у Скупштини, Белимарковић је код њега одлазио на ручак. Кнез Милан га је упорно позивао код себе иако је претходно министрима обећао да то неће чинити. Белимарковић је тако „с оптуженичке клупе (...) ишао право за кнежеву трпезу, и обрнуто”. Наклоњена Белимарковићу била је и конзервативна влада Јована Мариновића коме су Бабадудићи помогли да се домогне власти. Пристрасни Живан Живановић писао је о томе: „Чудан, редак приказ, који се никад више није поновио у српској Скупштини, да пријатељи пријатеља оптужују!”⁸ Под тим околностима тешко је било очекивати потпуну слободу одлучивања у једној сељачкој и недовољно организованој Скупштини.

Белимарковићева одбрана била је темељна и убедљива, наводе оптужнице „побијао” је један за другим. У земљи која још увек није била прихватила неприкосновеност законских прописа било је лако доказивати да су уговори иако мимо процедуре ипак били склопљени у најбољем државном интересу, јер су накнадне понуде биле повољније од лицитираних. Белимарковић се веома вешто заклањао иза претходне одлуке које су доносили његови подручни органи или, у случају Карабиберовићевих шињела, иза одобрења које је добио од посебне комисије државних саветника. Неписмени сељачки посланици морали су бити под утиском Белимарковићеве појаве и његових аргумената; уосталом, они су зазирали од моћи владе и кнеза који су недвосмислено показали свој став у овом случају.⁹ Када су 26. јануара 1874. године приступили коначном гласању по питању кривице Белимарковића 22 посланика сматрало је да кривица постоји, 56 посланика гласало је против, а седам посланика се уздржало.¹⁰ Белимарковић је

8 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, оп. cit., стр. 291.

9 Ево како Слободан Јовановић описује Белимарковића: „Имао је једну бесну амбицију и једну кураж плаховиту и разметљиву; лармација и кавгација, он је са својом накривљеном качкетом и засуканим брковима, изгледао 'политички пустосват' за кога нико не зна шта све може учинити”. Наведено према: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, оп. cit., стр. 342.

10 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, оп. cit., стр. 291.

ослобођен оптужби. На важној државној функцији као члан Државног савета остао је све до 1875. године.¹¹

Глас јавности у случају ове афере није се огласио у довољној мери зато што у време Намесништва и поред либералних закона о штампи није било независних новина. Разлог није била државна репресија већ чињеница да је читалачка публика била тако малобројна да се ниједан лист није могао самостално издржавати. На тржишту су преживљавали само листови са субвенцијама српске или мађарске владе. Афера Белимарковић је у већој мери била актуелна у новинама војвођанских Срба него листова у Кнежевини. Слободан Јовановић сумирао је моралне последице које је ова афера имала у односу на актуелни режим: „Белимарковићева афера шкодила је и кнезу Милану и Мариновићу. До те афере обојица су важили као противници насиља и корупције намесничког режима; од обојице се очекивало да оснују један режим у коме ће бити више законитости и више поштења. Али, на првом кораку када је требало извидети и казнити злоупотребе намесничког режима и кнез и Маринковић су устукнули. Уместо да гоне кривце они су их заклањали. Сељачки посланици остали су саблажњени; они су веровали да су сви министри лопови, јер, иако се разликују по партијама, они једни друге бране пред Скупштином. Пред њоме они се чак и у својим прљавим стварима осећају солидарни. Сам кнез Милан признавао је да је афера Белимарковић упропастила углед министара у очима сељака”.¹² Генерал Белимарковић који је неколико година касније стекао војничку славу у српско-турским ратовима био је ипак до краја каријере обележен као корупционаш.¹³

11 Огњан Топаловић, *Генерал Белимарковић*, ор. cit., стр. 85.

12 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, ор. cit., стр. 346.

13 „Аферу из седамдесетих неки људи неће заборавити, она ће се, по страначким потребама потезати још читав низ година. Тако ће 1886. године *Самоуправа* споменути аферу Белимарковић да ће се и сам Никола Пашић, коме то није ишло у рачун, у писму Раши Милошевићу (...) између осталог запитати: ’Зар у овим приликама, овој несрећи по земљу, нема ништа важније но напасти Ј. Белимарковића за крађу пре 15 година, а не видети где се сада милиунима краде и земља продаје?’”, у: Огњан Топаловић, *Генерал Белимарковић*, ор. cit., стр. 85.

ЖЕЛЕЗНИЧКА АФЕРА

Горан АНТОНИЋ

Почетком осамдесетих година деветнаестог века када су постављене прве железничке шине на тлу Србије држава је коначно добила статусни симбол епохе либералног капитализма и најавила период убрзане модернизације. Србија се тада упознаје са великим достигнућем западне цивилизације, али и са феноменом који на нашим просторима није био нов по својој природи, али јесте по тежини и последицама. Реч је о тзв. крупној корупцији — о дубокој спрези власника финансијског капитала и врха власти. Крупна корупција се појављивала код уговарања јавних радова које је држава подузимала у циљу изградње инфраструктуре као предуслова привредног развоја. С обзиром на то да први корупционашки скандал ове врсте у историји модерне Србије, тзв. железничка афера, није имао судски епилог, случај се може реконструисати на основу сакупљених и обрађених сведочанстава у другом тому књиге Слободана Јовановића „Влада Милана Обреновића”.

На основу одлука Берлинског конгреса од 1878. године Србија се обавезала да изгради пругу на својој територији која је као део европског железничког система требало да споји Аустро-Угарску са Турском. Због политичких и економских разлога Србија је настојала да то питање одложи за извесно време, али је убрзо, под притиском Аустро-Угарске, морала да се обавезе новим уговором 1880. године на испуњење постављених обавеза у року од три године. Финансијски терет за тако крупан пројекат, као што је била градња железнице, Србија није могла самостално да поднесе, а био је потребан и одговарајући предузетник за извођење радова. Зато је либералска влада премијера Јована Ристића 1880. године расписала јавни конкурс за изградњу железничке

пруге. Конкурс је неуспешно окончан јер је једина пристигла понуда одбијена као неповољна. Октобра исте године, услед политичких промена, образована је напредњачка влада на челу са Миланом Пироћанцем. Заобилазећи конкурсну процедуру нова влада је, са француском компанијом „Генерална унија,” убрзо склопила нацрт уговора о железничкој концесији. Нацртом уговора били су обухваћени кредитирање, изградња и експлоатација железнице под финансијским условима који су били изузетно повољни за „Генералну унију”.

Дебата о ратификацији споразума (сматран врло неповољним из економских и политичких разлога) повела се у Скупштини. Почело се говорити о корупцији у новинама и за скупштинском говорницом. Опозициони посланик Ранко Тајсић изнео је пример о грађењу железнице у америчкој држави Висконсин двадесетак година раније када су гувернер, министар, бројни саветници и посланици примили мито. После више седница скупштинска већина је марта 1881. године ипак одобрила уговор са „Генералном унијом”. Одговоре на бројна питања у вези са уговором давале су године и деценије које су следиле.

Оптужба против радикалног првака Николе Пашића, да га је поткупио председник „Генералне уније” Енжен Бонту да би заузврат обезбедио кворум за скупштинско гласање о ратификацији уговора јер је опозиција намеравала да напусти седницу, појавила се у листу „Садашњост” 1882. године. У извештају чиновника железничког друштва В. Завацког из 1883, тврди се да је мито у висини од једног милиона динара примио пуковник Ђорђе Катарци, ујак кнеза Милана, а поред њега два напредњачка министра и пет напредњачких посланика, укупно 300.000 динара. Наредне године, бивши председник напредњачке владе Милан Пироћанац почео је са изградњом велелепне куће у Београду, иако се знало да је пре доласка на власт био у знатним дуговима. Пироћанац се у међувремену запослио као адвокат железничког друштва са огромном годишњом платом од 20.000 франака, а постао је и задуженик код партнера „Генералне уније”, Лендербанке,

чијим кредитом је делом градио поменућу кућу. Таса Ивковић, чиновник железничког друштва, објавио је 1889. године брошуру под називом „Бомбе” са списком лица које је поткупио председник „Генералне уније”. На списку се поред министара и посланика налази и кнез Милан који је примио два милиона динара од укупно шест. Ивковић је тврдио да листа потиче од самог Бонтуа, што је овај оповргао, а у тексту осумњичени министри и део посланика тужили су чиновника због клевете. Иако је чиновник био осуђен на шест месеци затвора, суд током парнице није уважио једино тужбу Милана Пироћанца, што је био посредан знак да се налази под сумњом да је примио мито. Чедомиљ Мијатовић, министар финансија из времена „железничке афере” и непосредни учесник у тим догађајима, писао је о сопственим сазнањима о корупцији у два наврата, 1917. и 1928. године. У првом исказу Мијатовић наводи да је Ивковићев списак био тачан јер је сачињен према поверљивим писмима Бонтуа, до којих је дошао службеник „Генералне уније” српског порекла. Бивши министар финансија наводи да му је Бонту својевремено показао листу корумпираних посланика потребних за кворум и да му је поред тога понудио 300.000 динара као мито, што је Мијатовић одбио. Он говори и о неименованом новинару из Београда како је у својству посредника у поткупљивању обилазио политичаре нудећи им суме од 25–30.000 динара за подршку уговора о изградњи железнице. У другом исказу Мијатовић наводи да се радило о др Розену чија је новинарска професија била покриће за обављање обавештајних послова за аустро-угарско министарство иностраних послова. Друге новине у спису из 1928. године односиле су се на дуг кнеза Милана и детаљ о корупцији опозиционих радикалских посланика. Пошто је кнез у време потписивања уговора имао приватни дуг од три милиона франака његов ујак и први ађутант, генерал Катарци, предложио је Мијатовићу да се без знања кнеза Милана тражи од „Генералне уније” новчана свота у тој висини на име железничке концесије. Министар је одбио, али је из каснијих разговора са Бонтуом дознао да је новац за двор ипак био исплаћен. По Мијатовићевом уверењу цео износ задржао је генерал Катарци, с обзиром да је кнез Милан неколико година касније, у време абдикације, имао и

даље исти износ дуга. У случају подмићивања радикала, неименовани радикалски вођа награђен је са 50.000 а неколико виђенијих са по 30.000 динара. Иако се из Мијатовићевог текста чини да је главну улогу у корупцији имао генерал Катарци, аутор не спори да кнез није знао за незаконите послове и да је стајао у сенци Бонтуовог уговора, мада истовремено не каже експлицитно шта је био његов лични интерес. Последња значајна верзија „железничке афере”, коју је Слободан Јовановић сматрао уверљивом, била је изјава српског историчара и политичара Стојана Новаковића. У једном приватном разговору рекао је да је поткупљивање водио кнез Милан преко Бонтуа, и да Влада о томе ништа није знала. Новац је добио Милан, Катарци и прваци напредњака. Слободан Јовановић закључује да та прича има смисла пошто Бонту није знао колико коме треба понудити и да је кнез био права особа за „таксирање савести”.

На основу представљених сведочанстава о „железничкој афери” може се видети колико је сложени механизам деловања тзв. „крупне корупције” био заступљен у политичком животу Србије на почетку доба модернизације. Пошто је Двор стајао иза читавог скандала судство је практично било онемогућено да утврди чињенице, посебно стога што су учесници били довољно моћни и вешти у прикривању материјалних доказа. Једини „видљиви” доказ о постојању корупције у случају изградње железнице била је вила Милана Пироћанца. Чини се да огромна штета по државни буџет која је тада настала, због корумпираности политичких првака на власти и у опозицији, показује како политичка корупција у друштву које се налази у процесу модернизације може бити потенцијална препрека напретку.

КОРУПЦИЈА У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1906. ДО 1912. ГОДИНЕ

Александар Р. МИЛЕТИЋ

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца често се у јавности уздисало за ваљаном државном управом и ефикасним парламентаризмом прекумановске Србије. Из загушљиве атмосфере непрестаних корупционашких скандала, злоупотреба и јавашлука власти, Краљевина Србија је идеализована и доживљавана са носталгијом. Време србијанског парламентаризма од 1904. до 1912. године изгледало је као доба невиности у поређењу са стањем морала у државној служби новостворене државе. Краљевина Србија имала је малу, добро плаћену и, у односу на околности, ефикасну администрацију. Прерогативе највиших представника власти и обим послова који им је био поверен били су скромни. Скроман србијански државни апарат није пружао чиновницима довољно могућности и изазова за корупцију. Тек су у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца државним службеницима додељене значајне ингеренције у замашним и уносним пословима. Дискреционо право одлучивања о расподели контингента робе из ратних репарација или подизања секвестра са непријатељске имовине били су исувише велико искушење за послератне политичаре. На јавној позорници Краљевине Србије корупција није била присутна у тој мери, али иако није била део свакодневице политичког живота њено присуство се не може занемарити.

Случајеви корупције у Краљевини Србији појављивали су се сваки пут када је требало обавити неки велики посао у државној режији. Изузимајући војне набавке једини такав

посао током владавине кнеза Милана (1872–1889) била је изградња железнице где су се појавиле афере са Бонтуом и Генералном Унијом.¹ Велике злоупотребе пратиле су готово све послове приликом ужурбаног наоружавања српске војске од 1906 до 1912. године. Корупционашке афере настале у том периоду показују наличје србијанског парламентаризма и утицај који су војни кругови имали у земљи после мајског преврата извршеног 1903. године. Из наведених разлога и зато што се радило о војним набавкама управо су људи из официрског кора били протагонисти забележених корупционашких афера.

Неповољно геополитичко окружење и велика ослободилачка мисија коју је Србија себи поставила подстакла је власт на војне припреме. Скоро сав расположив државни капитал у иначе сиромашној земљи одлазио је на увећање војног арсенала. За набавку војне опреме био је намењен претежни део државног зајма из 1906. године у износу од 95 милиона тадашњих динара.² Опрема је набављана у француским заводима „Шнајдер-Крезо” под „надзором” српске војне комисије коју је предводио пуковник Михајло Рашић, као председник. Значајну одговорност у надзору квалитета испорука имао је пуковник Дамјан Влајић, начелник артиљеријско-техничког одељења Министарства војног. Чланови комисије упућивали су Министарству дописе у којима су се жалили на поступке и праксу коју је спроводио пуковник Рашић приликом надзора квалитета опреме. Упркос томе што су постојали чврсти докази о несавесном поступању Рашића, Министарство није предузело очекиване мере. Ствар је затим доспела у Народну скупштину у време драматичних заседања о решењу тзв. Анексионе кризе.³

На тајној седници Народне скупштине од 20. децембра 1908. године народни посланик Петар Мишић поставио је министру војном, генералу Степи Степановићу неколико усмених питања о случају пуковника Рашића. Сазнање о злоупотреба-

1 Опширније видети у: предходном поглављу „Железничка афера”.

2 За војску је из овог зајма потрошено 46 милиона динара. Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, Београд, 1952, стр. 18.

3 Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, *op. cit.*, стр. 7–12.

ма веома је узнемирило народне посланике, а министар војни је три дана касније поднео оставку на положај.⁴ Нови министар генерал Михајло Живковић одмах је по преузимању дужности сменио пуковнике Рашића и Влајића, јер је у текућој архиви прикупљена подробна документација о њиховим злоупотребама. Требало је још само наћи неког народног посланика који би био спреман да сакупљени материјал презентује Скупштини у виду интерпелације. Триша Кацлеровић, социјалдемократски посланик и изван било каквих интересних група у Скупштини, био је као поручен за ту врсту посла. Кацлеровића је примио лично министар и обећао му да ће у Скупштини јавно потврдити истинитост навода у интерпелацији. Министар је то заиста учинио 7. јануара 1909. године када је интерпелација поднета: начелно је потврдио кривицу Рашића и Влајића образложио техничке детаље злоупотреба по контингентима и врсти опреме која је набављана.

Највеће замерке тицале су се квалитета топовске муниције која није била савесно тестирана. Рашић је оптужен да је примао контингенте мимо стандардне процедуре тестирања узорка. На тај начин протуран је у свакој испоруци значајан проценат шкарта и шрапнела чије перформансе нису у потпуности одговарале порученом стандарду. На пробним гађањима неке се уопште нису распрскавале него су само падале на земљу, неке су се распрскавале већ на неколико стотина метара од оруђа, неке чак на тридесет метара.⁵ Српску војну комисију у пуном саставу сачињавало је укупно седам чланова. Када је требало донети одлуку о брдској топовској муницији, петорица чланова комисије били су против набавке јер

4 Београдске новине у запаљивој атмосфери Анексионе кризе нису оставку Степановића доводиле у везу са афером Рашић-Влајић. Нешто више од годину дана касније лист *Политика* у чланку „Афера Рашић-Влајић” од 4. јула 1910. године писао је да се „водила на тајној скупштинској седници дискусија о томе и због тога је пао ондашњи министар војни генерал Ст. Степановић”.

5 Поједине техничке податке везане за ове шрапнеле навео је народни посланик Јосиф Бајчиновић, члан Анкетне комисије која је касније образована у парламенту. Опширније видети у: *Говор народног посланика Јосифа Бајчиновића од 31. марта 1911. године, Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Србије (CXVI редовни састанак), Београд, 1911, стр. 7–8.*

резултати теренског тестирања нису били задовољавајући. Рашић је након гласања сазвао нову седницу комисије којој је присуствовало само четири члана. На поновљеном гласању било је неодлучно: два гласа за (пуковник Рашић и извесни мајор Божидаревић) и два гласа против, па се очекивало да актуелни министар војни донесе коначну одлуку. Министар се одлучио за спровођење набавке због реалних војних претњи које су долазиле од суседне Аустро-Угарске. Одлуку министра додатно су мотивисали континенти упаљача за гранате који су мимо коначне одлуке, по питању набавке, већ били по Рашићевом налогу транспортовани у Србију.

На поменутој седници Скупштине од 7. јануара 1909. године, министар војни осврнуо се на питање домаће фабрике барута у Обилићеву код Крушевца. Интерпелацију по овом питању такође је истог дана поднео Триша Кацлеровић. Барутана је требало у оквиру великих војних припрема да произведе око 150.000 килограма барута, а произвела је свега 13.500. Произведени барут био је тако лошег квалитета да се могао употребљавати само у обуци војника, а не за пуњење бојних меткова или остале војне потребе. У време највеће војне потребе септембра 1908. године барутана у Обилићеву произвела је свега 160 кг барута за топове и 140 кг пушчаног барута. Наметало се питање: да ли је барутана радила лоше због нестручности особља или је посреди била корупција. Управник барутане у Обилићеву, потпуковник Душан Станојевић, доктор хемије и једини познавалац технолошког процеса производње, проводио је по неколико месеци у иностранству уговарајући послове набавке увозног барута. Између 1906. и 1909. године било је увезено 385.000 килограма барута.⁶ Постојала је сумња да Станојевић можда намерно запоставља домаћу производњу и фаворизује увозне послове.

Када је министар Живковић потврдио наводе интерпеланта приступило се образовању анкетног одбора у који су ушли угледни представници радикала, самосталаца, либерала и напредњака. Представник радикала био је Петар Мишић, потпуковник у пензији и један од учесника у мајском преврату из 1903. године. Мишић је био веома добро обавештен

⁶ Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, *op. cit.*, стр. 21.

из војних кругова, уз то верзиран у војним питањима. Наредних година немилосрдно је повлачио питање корупције у војсци на скупштинским седницама. Анкетни одбор је читавих годину дана припремао извештај који је на крају имао 310 страна текста. Иако је Народној скупштини овај материјал био достављен 29. маја 1910. године, народни посланици су га добили тек у јесен исте године. Нешто слично се десило са процедуром званичног, тј. писменог одговора на интерпелацију Кацлеровића. Одговор је уследио тек 18. априла 1909. године, више од три месеца након седнице на којој је министар усмено потврдио основаност оптужби.

Извештај скупштинског анкетног одбора прецизирао је кривицу пуковника Рашића у 17. тачака. Поред појединачних пропуста у погледу занемаривања општих стандарда контроле квалитета материјала који је преузимао, вероватно најозбиљнија оптужба односила се на Рашићеву својеволјну промену типа шрапнела. Пуковник је то учинио не консултујући се са осталим члановима комисије што је по сваком основу побуђивало сумње. Измењени тип шрапнела имао је слабије дејство од оног који је децембра 1906. године био уговорен са фабриком „Шнајдер-Крезо”. Према проценама анкетног одбора, више од половине читаве поруцбине шрапнела у вредности 6.768.000 динара примљено је „противно техничким погодбама и на сумњив начин”.⁷ Анкетна комисија установила је да постоје основе за сумњу да су поједини руководиоци из фабрике „Шнајдер-Крезо” учествовали у протурању шкарта и фалсификовању контролних жигова на муницији, док је у извештајима Министарству војном пуковник Рашић дао потпуно другачију слику. Рашић је преко сваке мере хвалио добре пословне обичаје у фабрици „Шнајдер-Крезо”. У једном његовом извештају стоји да је „фабрика г.г. Шнајдер и компанија извршила (...) своју обавезу по уговору на начин који јој на част служи као великој светској оружаном фабрици”. Фабрика не само што је „излазила у сусрет сваком комисијском захтеву”, већ је „са највећом готовошћу примила на себе, да нам без накнаде трошкова учини не само сва усавршавања које сам од ње тражио”. Као врхунац добронамерности Рашић наводи да је фабрика „женерозно давала муници-

7 Ibid., стр. 18.

цију за пуцање” с којом су били „удвостручили строгост контроле за примање муниције на велики ризик по њену сопствену штету”. Штета коју је на овај начин претрпео француски фабрикант превазилазила је по Рашићу „суму од 500.000 динара просто издатих у жељи да њен клијент, српска држава, буде задовољна са својим лиферантом”.⁸ Све и да није дошло до оптужби за малверзације и корупцију ови слаткоречиви извештаји о невероватној пословној сусретљивости пословодства „Шнајдер-Крезоза” били би довољни да побуде сумњу.

Пуковници Рашић и Влајић били су ухапшени 3. јула 1910. године на основу одлуке министра војног, али су већ 19. јула пуштени на слободу до почетка суђења на основу одлуке Великог војног суда.⁹ Пуковници су до суђења били на слободи, оптужбе против Влајића су затим биле потпуно одбачене, а судски процес против Рашића водио се од 19. октобра до 13. новембра 1910. године. Афера је окончана ослобађајућом пресудом уз бројне материјалне пропусте у судском претресу. Суд није позвао на сведочење петорицу чланова српске војне комисије који су први указали на злоупотребе Рашића. Није саслушано ни техничко особље при поменутој комисији. Такође, није узета у обзир ни обимна документација сакупљена у скупштинској анкети. Чак и за стандарде ондашњег судства у Србији било је незамисливо да у случају пуковника Рашића пред судом буде испитан само оптуженик и нико више. Петар Мишић је у Народној скупштини непосредно по завршетку процеса протествовао наводећи да је „увек бивало, па и сад бива, да кад се испитује једно кривично дело онда судови, да би сазнали праву материјалну истину, позивају на претрес и испитују сва лица, која би по своме сазнању (...) могла ма и најмање да принесу да се дође до праве истине, број таквих сведока иде на стотине”. Каква је охрабрења могао добити оптужени сведочи изјава Миодрага Аћимовића, једног од аудитора још на почетку афере.¹⁰ Према његовом мишљењу овлашћења која је Рашић имао била су таква да је „могао да прими и кромпире место

8 Ibid., стр. 18–9.

9 „Афера Рашић-Влајић”, *Политика*, 20. јул 1910.

10 Аудитором је називан судски иследник у војсци.

шрапнела, јер је по упуту имао неограничено право у комисији”.¹¹ И поред ослобађајуће пресуде, пуковници Рашић и Влајић су недуго затим 12. фебруара 1911. године били пензионисани, али са њима су пензионисани и савесни службеници начелници судског и артиљеријско-техничког одељења Министарства војног, који су заступали оптужбу. Пуковник Рашић реактивиран је у време Балканских ратова, а у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца напредовао је до положаја министра војног.

Афера Рашић-Влајић није био једини корупцијски скандал везан за наоружавање српске војске у периоду од 1906. до 1912. године. Скоро пресликани сценарио описане афере забележен је у случају набавке пушчане муниције из друге француске фабрике оружја „Société française des munition de chasse, de tir et de guerre” из Париза. И овде су подређени чланови српске војне комисије реаговали против техничких „пропуста” у контроли квалитета барутног пуњења. Послове је на своју руку водио пешадијски мајор Љубомир Покорни, председник комисије. Стручњаци у Крагујевачким војним заводима су током 1909. године имали замерке на рачун паљења француске муниције, па је Министарство војно августа 1909. године сменило једног члана комисије на чије место је упућен пешадијски капетан Војислав Танкосић са упутством да простудира начин пријема и контроле муниције.¹² Танкосић је брзо установио да је барут контролисан у барутани, а не у фабрици где је стављан у муницију. Он се једном приликом сакрио „у фабричку башту па је после дугог мотрења видео да се у фабрику уносе неки други сандуци с непрегледаним барутом”.¹³ Када је афера посредством Танкосићевог сведочења изашла у јавност мајор Покорни и његови сарадници били су смењени. Народни посланик Петар Мишић је у Скупштини навео да је новопостављена комисија „нашла на велики

11 Говор народног посланика Петра Мишића од 15. новембра 1910. године, Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Србије (XXXVII редовни састанак), Београд, 1910, стр. 11–2.

12 Аферу је покренуло писање крагујевачких новина *Полеј*. Садржај је затим преузела београдска *Полићика* у броју од 20. августа 1910. године у чланку „Нова барутна афера”.

13 „Једна нова афера”, *Полићика*, 9. септембар 1910. године.

неред по коме се све партије муниције и елемената које су примљене и одбачене не држе под кључем и надзором српске комисије, како то прописују уговор и техничке погодбе, него се налазе по фабричким радионицама где је фабрика могла да изврши сортирање како је она хтела”.¹⁴ Двојица од новопостављених чланова тражили су чак да буду разрешени дужности а колеги који је кренуо за Београд упутили су следеће речи: „Кад стигнете у Београд, отићи ћете одмах у министарство и саопштићете им да наше рапорте о смени не сматрају олако, јер ћемо ми пре напустити дужност и отићи пред суд за неизвршење заповести него за неморалне радње у овој комисији”.¹⁵

И поред свега, афера није ни дошла до органа судске власти. Без правог епилога завршио се и случај поруџбине 15 брдских брзометних батерија код немачког фабриканта Крупа. Наручбину је поручио министар војни Гојковић, а о њој нису били обавештени Народна скупштина, надлежни одбор, нити Влада. Поводећи се разлозима војне ургенције све надлежне власти прешле су преко овог поступка који је на најгрубљи начин кршио основне законе парламентарног реда и буџетских прописа.¹⁶ Случај на најбољи начин показује негативни утицај који су непрестане ванредне околности очекиваног рата имале на крхке институције и концепт владавине права у Краљевини Србији.

---

14 Говор народног посланика Петра Мишића од 15. јануара 1911. године, Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Србије (LVI редовни састанак), Београд, 1911, стр. 5–6. Такође: Т. Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, *op. cit.*, стр. 35–7.

15 *Ibid.*

16 Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, *op. cit.*, стр. 37–9.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И КОРУПЦИЈА

Александар Р. МИЛЕТИЋ

Поремећај тржишних механизма и економије током Првог светског рата отворио је бројне могућности за корупцију. У Краљевини Србији и у југословенским земљама Аустро-Угарске монархије забележени су драстични случајеви злоупотреба приликом набавке и дистрибуције намирница и војног материјала. Примери злоупотреба у српској војсци доводе у питање идеализовану представу коју је у Први светски рат оставио у колективном памћењу нашег народа. Стенографске белешке о раду Народне скупштине Краљевине Србије током рата и чланци објављивани у дневном листу „Политика” откривају злоупотребе у снабдевању војске брашном (тзв. Пескарска афера) и обућом (тзв. Опанчарска афера).

Опанчарску аферу покренуо је у српском парламенту Триша Кацлеровић, народни посланик из редова Српске социјалдемократске партије. У време када је интерпелација покренута, новембра 1914. године, српска војска налазила се у великој моралној кризи у непрестаном одступању на тешком брдовитом терену западне Србије. Велико незадовољство у војсци владало је због изузетно лоше опреме са којом су послати у рат. Недостајали су одећа и обућа иако су милиони државног новца били потрошени за ту сврху. Једина обућа коју је сиромашна српска држава обезбеђивала својим војницима били су опанци, али никада није било толико притужби као те године. На основу оптужби које су биле наведене у Кацлеровићевој интерпелацији, Народна скупштина образовала је Анкетну комисију како би се утврдиле чињенице и евентуална одговорност надлежних во-

јних и цивилних власти. Налази анкетне комисије били су поражавајући. Констатовано је да се у војним магацинима налази од 48 до 67 одсто „рђавих и неупотребљивих опанака”. Комисијски преглед је затим поновљен, а добијени подаци још више су били забрињавајући: „Од укупно прегледаних 212.153 пара, релативно добрих је било 67.116, а 145.037 пари рђавих и неупотребљивих”.¹

Кацлеровић наводи да су опанци били рађени „од рђаве и труле коже, често и од пресоване хартије”, а често и „кратки, као за децу”.² У извештају Анкетног одбора стоји да су „опанци били рђави у тој мери да у много случајева могу бити употребљени само 7–10 дана, 8–10 дана и 5–10 дана (...) да је било случајева кад нису могли издржати ни по један дан у току марша услед чега су војници били веома нерасположени.” Народна скупштина је само „примила к знању” претходне наводе не предузимајући ништа против лифераната (индустријалаца браће Милана и Владе Илића из Лесковца), ни против надлежних војних комисија. Највећа одговорност за несавесан рад војних комисија приписивана је пуковнику Душану Поповићу. Штавише, Влада Илић је фебруара 1915. године као лиферант добио нову поруцбину за велике количине рубља за војску, док је пуковник Душан Поповић 1918. године био унапређен на функцију начелника општег одељења Министарства војног. Када је Опанчарска афера поново претресана на седници Народне скупштине на Крфу, 30. марта 1918. године, министар војни генерал Терзић умањивао је њен значај. У својој одбрани он је рекао да је „онда (тј. током рата, прим. А.М.) имао мало узвишенији задатак него да чита(м) новине и прати(м) опанчарску аферу.”³ Истински неславан епилог афера је добила током повлачења српске војске за Албанију у зиму 1915/16. године. Војска је па-

1 Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, Београд, 1925, стр. 47–8.

2 Ibid., стр. 48. Београдски лист „Смотра” од 29. априла 1925. године пренео је да се радило о око 500.000 пари опанака увезених из Румуније. Према овом листу „то су били поглавито опанци за децу од 10 до 12 година (...) било их је 15 цм дужине”. Садржај овог чланка уз коментар аутора пренети су у: Звонимир Кулунџић, *Полијтика и коруџија у краљевској Југославији*, Стварност Загреб, 1968, стр. 596.

3 Триша Кацлеровић, *Милиитаризам у Србији*, op. cit., стр. 55.

тила због лоших опанака, а целокупна документација о Опанчарској афери била је током овог повлачења „изгубљена”.

Пескарска афера била је друга велика афера која је узнемирила јавност у Србији још током рата.⁴ Случај је започео када је 26. јула 1914. године покренута мељава државног жита за војне потребе у млину у власништву Константина Коче Поповића у Нишу. Поповић је био дипломирани инжењер и резервни инжењеријски потпоручник. Пошто је било озбиљних притужби на рачун брашна које је млевено у његовом млину судски поручник Сава Павловић дошао је 12. августа 1914. године у млин ради вештачења. Павловић је био на челу комисије која је дошла до забрињавајућих налаза у погледу брашна које су затекли у млину. Први налази указивали су да је брашно добијено мељавом државне пшенице мешано са брашном знатно слабијег квалитета, убуђалим и згрудваним. Брашну које је лиферовано војсци додавана је значајна количина песка. Чланови комисије дошли су до подробнијих података о случају на основу исказа запослених у млину. Брашно које је додавано државном било је тако стврднуто да су га радници у млину морали разбијати чекићима и ногама. Случај је изашао у јавност Србије путем чланака који су у то време излазили у дневном листу „Политика”. Огорчењу је нарочито допринела монструозност чињенице да је брашну од кога је прављен хлеб за војнике додаван песак. Афера је побудила велике емоције у народу чија се војска тада носила са многоструко јачим непријатељем. Поповићу је судио најпре Војни суд у Ваљеву, а коначну пресуду изрекао је Велики војни суд 24. децембра 1914. године. Осуђен је на четири године затвора, али је као резервни официр остао у војној формацији јер су према тадашњим војним законима лица у униформи упућивана на одслужење затворске казне тек након завршетка војне службе.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, одлуком Великог војног суда Поповићу је одобрено поновно суђење на коме је био ослобођен кривице. Поповићу је на руку ишла чињеница да су судска акта на основу којих је била донета пресуда 1914. године нестала током повлачења српске војске. Једина акта

4 Ibid., стр. 46–7.

која су била доступна суду и на основу којих је изведена ревизија судског процеса била су она која је суду предочио осуђени Поповић. Адвокат одбране М. Љ. Узун-Мирковић објавио је читаву једну књигу посвећену овом случају.⁵ Из књиге се види да постоји процедуралноправни основ за оспоравање спроведеног поступка: поједини кључни сведоци дали су исказе без претходног полагања заклетве а неке њихове изјаве су накнадно другачије протумачене.⁶

Београдска „Политика” сумњичила је да су нова документа фалсификат, а да је из претходног судског записника сам Поповић изоставио чињенице које су указивале на његову одговорност.⁷ Звонимир Кулунџић пренео је из „Политикине” рубрике „Шта се говори”, од 4. фебруара 1921. године, следеће место као убедљиви коментар о спреси корупционашких кругова и власти у послератном југословенском друштву: „Један официр, борац у свима нашим ратовима пише ми: ‘У прошлу недељу, на свечаности одликовања Београда за његову отпорност, мучеништво и храброст, одликовани су уз сав војни церемонијал, такођер Легијом части и војно судски пуковници г. Влада Јовановић и г. Милош Константиновић. Зашто, то нико не зна. Али сви знају ово: пуковник Влада Јовановић је одушевљени заштитиник београдског милионара Константина Н. З. Поповића коме је одобрио поновно суђење, а пуковнику Константиновићу су кроз Албанију

5 М. Љ. Узун-Мирковић, *Неколико речи по афери Константина Н. З. Поповића*, Београд, 1920.

6 У књизи Узун-Мирковића стоји „да су искази тих сведока употребљени у пресуди онако како не гласе, јер ни један од тих сведока није тврдио да су стврднато брашно морали лупати чекићима (...) а да од те тројице сведока само један — Младен Вељковић — тврди, да су стврднато брашно морали газити ногама да би га растрошили, а остала двојица не (...)”. Наведено према: М. Љ. Узун-Мирковић, *op. cit.*, стр. 28–9.

7 „Оно што је Константин Н. З. Поповић презентирао суду као акта своје кривике нису целокупна акта његове кривике. Оригинална акта, као што је познато ‘нестала су’ за време повлачења и осуђени Поповић био је љубазан да сада, после рата, послужи суд својим преписом аката из којих су наравно такођер нестала многа акта која га терете.” у: „Афера Константина Н. З. Поповића”, *Политика*, 3. фебруар 1921. Делове чланка преноси и хрватски публициста Звонимир Кулунџић у: *Политика и корупција у краљевској Југославији*, *op. cit.*, стр. 600–1.

‘нестала’ акта фамозне опанчарске афере.’⁸

У метежним ратним временима олабавила је контрола трошења средстава у државним надлештвима. Министри су најчешће имали на располагању тзв. диспозиционе фондове из којих су могли да троше средства не полагајући никоме рачуне.⁹ Иван Мештровић који је ратне дане проводио у кругу највиших представника власти Краљевине Србије забележио је у својим „Успоменама на људе и догађаје” један случај такве злоупотребе. Радило се о великом дугу који је на рачун српског посланства у Паризу направио Раде Пашић, син председника српске владе Николе Пашића. Млади Пашић је код једног драгуљара узео драгуљ вредан 350.000 франака „дао адресу посланства и положио капару од 30.000 франака, а последице није донио новац нити драгуљ, него драгуљ продао, а новац потрошио”. Неко време Раде се налазио код полицијских органа па је Посланство морало да посредује да буде пуштен на слободу. Мештровић преноси како му је Милош Веснић, тадашњи српски посланик у Паризу причао о томе. Веснић је наводно ургирао код Пашића да он као отац треба да плати синовљев дуг, с обзиром да је Посланство већ у много претходних случајева плаћало Радине дугове. Старији Пашић се није обазирао на ове прекоре већ је наредио да се трошак стави на рачун диспозиционог фонда.¹⁰ Мештровић је у мемоарима изнео и бројне оптужбе на рачун несавесне употребе фондова помоћи које су добронамерни људи и пријатељи српског народа достављали српском Посланству у Паризу. Наводно, „госпође Пашић и Веснић никада нису дале да се контролирају рачуни (...) Госпоинског одбора за прикупљање у фонд за помоћ Србима”.¹¹ Мештровић наводи да је извесна госпођица Денис „кћерка великог српског при-

8 Навод из Политикине рубрике шта се говори пренео је Звонимир Кулунцић у својој књизи као убедљиви коментар о спрези корупционашких кругова и власти у послератном југословенском друштву. Звонимир Кулунцић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, оп. cit., стр. 601–2.

9 О диспозиционим фондовима видети опширније у поглављу Буџетске злоупотребе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”.

10 Иван Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Матица Хрватска, Загреб, 1969, стр. 76–8.

11 Ibid., стр. 78.

јатеља проф. Ернеста Дениса”, напустила рад у наведеном Одбору управо због злоупотреба које су чињене приликом пријема новца: „Она је причала да је то учинила зато, што је госпођа Веснић, кад би се писма отварала, вадила чекове и метала их у своју торбицу, а кад су се прилагачи тужили што им није одговорено ни потврђен прилог да се је љутила и пред тајницом тргала писма и бацала их у пећ вичући: ‘Ти су прилози послани за Србе, а српска посланиковица нема времена да сваком одговара за сваку ситницу појединачно кад се и онако захваљујемо преко новина’. Госпођица Денис је једном приликом упозорила да се у једном прилогу наводно налазило 500.000 франака и да она то не сматра ситницом, на шта јој је посланиковица одговорила ‘да она не може знати чије је чекове узела она а чије госпођа Пашић, али да су оне обје подједнако добра гаранција да ће новац бити употребљен за српску ствар’”.¹²

Изузимајући можда преувеличане приче о гламуру и бахана-лијама које је Раде Пашић приређивао на Крфу и у Паризу, пажњу привлачи корупционашка афера са међународним импликацијама — тзв. афера са шверцовањем платине непријатељима. Платина је током Првог светског рата у табору Централних сила била драгоцен артикал као састојак неопходан за израду авиона и топовске муниције. Неутрална Швајцарска била је место где се развијала трговина платином која је кријумчарена из Енглеске и Француске. Немци су за платину плаћали баснословне износе. Секретар српског посланства у Паризу др Михајло Глушчевић и Раде Пашић непосредно су учествовали у шверцу драгоценог метала, служећи се дипломатским имунитетом. Глушчевић је у запечаћеним дипломатским ковчезима слао платину у Швајцарску и тамо продавао немачким агентима. Када су француске власти откриле о чему се ради, били су ухапшени Глушчевић и Раде Пашић. Раде Пашић, за кога нису постојале непосредне инкриминације, био је одмах пуштен, док је у притвору задржан Глушчевић као непосредно одговорно лице. Међутим, за њега је интервенисало Посланство тако да је био изручен српским властима како би се спровео судски поступак. Процес је започео у битољском Првостепеном суду.

12 Ibid., стр. 78–9.

Битољ је у то време и све до пробоја Солунског фронта био једино ослобођено место предратне српске државне територије, тако да је у њему могао бити створен привид функционисања регуларног система судске власти. Суђење је одуговлачено да би потом била донета ослобађајућа пресуда. У образложењу је стајало да по српским законима у поменутом случају нема никакве кривице „сем можда царинске”.¹³

Афера је актуелизована када се после рата 1919. године Михајло Глушчевић поново обрео у Француској. Француске власти затражиле су да му оне суде. Глушчевић се нашао у притвору, а од владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца затражено је достављање релевантних докумената о овом случају. Поступак прикупљања докумената зауставио је опет фамозни Првостепени суд у Битољу тражећи да му се врате сви односни акти. Суд се позивао на познати правни принцип да се о истој ствари, са истим доказним материјалом може судити само једном. Међутим, ни ово није био коначни епилог афере са шверцовањем платине. Како је пренео загребачки недељник „Хрватски борац” од 20. априла 1923. године, Глушчевићу је судским путем била враћена својевремено заплењена платина и новац, чија се вредност процењивала на око милион и по тадашњих динара.¹⁴

Хаос и насиље Првог светског рата нису имали негативан ефекат само на прилике у србијанској администрацији. Инфлаторне прилике и пад реалне вредности плата чиновника у Аустро-Угарској уздрмали су основе на којима је почивала ваљаност њене администрације. У југословенским земљама под влашћу „црно-жуте Монархије” то се нарочито осећало. Током рата чак је и функција општинског бележника постала веома значајна. Решавали су о најважнијим питањима егзистенције грађанства: ослобађање од војне службе, додељивање социјалне помоћи породицама погинулих бораца или непосредног спровођења мера реквизиције. Користећи се овлашћењима које су имали, општински бележници често су

13 *Политика*, 25. март 1920. Звонимир Кулунџић помно је истражио доступне изворе и чињенице везане за ову аферу у: Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, оп. cit., стр. 237–9.

14 *Ibid.*, стр. 239.

наплаћивали услуге, а забележени су бројни случајеви у којима је добијање удовичких потпора било условљено сексуалном противуслугом.¹⁵

Спрега црноберзијанских послова и злоупотреба приликом снабдевања и дистрибуције животних намирница попримали су монструозне размере у југословенским земљама Аустро-Угарске монархије. За ратног лиферанта Хафнера, пошто је купио скоро све велике палате у Загребу, у шали се говорило да ће ускоро купити и зграду загребачке катедрале.¹⁶ Исти Хафнер је у послератној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца био један од највише уплетених у тзв. Сточној афери 1921. године. Чак је мала Бања Лука имала своје велике афере везане за апровизацију и ратне лиферације.¹⁷ Хамди-бег Џинић начелник Бања Луке у време од 1914. до октобра 1916. године био је оптуживан да је општински новац давао у зајам трговцу који је од општине био одређен да лиферује хлеб војсци. Иако у послу није преузимао никакав ризик — ризиковала је општина дајући му новац на зајам, начелник је из посла извлачио велику корист. Чиновник општинске власти задужен за рационарирано снабдевање становништва храном, оптуживан је да је сељацима продавао јечам и пшеницу на товари, у време највећих оскудица, причало се хранио је „код куће по 4–5 крмака и по неколико крава”.¹⁸

Први светски рат имао је разорне последице по опште моралне прилике и квалитет рада јавне администрације у југословенским земљама. Глад, болести, непрестане оскудице и суровост ратних прилика огрубели су људске нарави и снизили праг осетљивости морално неприхватљивих посту-

15 „Бележник Фердо Тртањ у Личком Осику силовао је и труднице и залагао се само за жене које су му се подале, а негативно је решавао молбе жена које су га одбиле.” Наведено према: Богумил Храбак, *Дезертиерство, зелени кадар и њеврајина анархија у југословенским земљама 1914–1918*, Нови Сад, 1990, стр. 62–3.

16 Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, op. cit., стр. 241.

17 Апровизација је био систем рационарираног снабдевања становништва храном на основу дневног следовања, нарочито заступљен у Аустро-Угарској и Немачкој током Првог светског рата.

18 М. Дуганџић, *Бањалучка Афера*, Београд, 1920, стр. 16–24.

пака. Проституција која је пре рата била скоро непозната у унутрашњости Србије после рата је постала свакодневна појава. Корупција која је у предратној Србији била забележена само у неколико случајева, у послератној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца постала је свеобухватна и потпуно одомаћена појава.

АФЕРА СА РАТНИМ ПЛЕНОМ

Горан АНТОНИЋ

Почетком фебруара 1924. године „Политика” је започела да објављује серију чланака о корупцијском скандалу у вези са ратним пленом уз следећи коментар: „Најзамршенија и једна од најкрупнијих од многобројних афера које су забележене код нас од стварања наше нове државе...”. Афера са ратним пленом била је у ствари само једна у низу крупних афера које су се догодиле или су постале познате јавности 1924. године, због којих је у Народној скупштини тада постављено питање око доношења закона о спречавању корупције.

После завршетка Првог светског рата и ослобођења земље на територији Јужне Србије непријатељске трупе оставиле су приликом повлачења значајан ратни материјал. Велика количина заплењеног материјала затекла се у Куманову, Битољу, Прилепу а посебно у Градском остављен је дуж железничке пруге на простору од неколико километара. Материјал су чинили: делови „ваздушне железнице”, челични жичани конопци, бодљикаве жице, телеграфске жице, месингане топовске чауре, гвоздено коље и друго. У Градском је основана Команда Плена са задатком да се стара о заплењеном материјалу.

Током 1922. године на београдској железничкој станици случајно је откривен један вагон са ратним материјалом који је био предмет недозвољене трговине због чега је покренута истрага. Почетком 1923. године формирана је скупштинска комисија са задатком да испита цео случај да би се утврдила одговорност за почињени прекршај и проценила штета нанета државном буџету. Међутим, комисија која је испитивала рад Дирекције Плена убрзо је закључила да је поменута

служба функционисала у складу са прописима и да њени службеници нису починили никакве нерегуларности у обављању послова. До истог закључка дошле су и комисије Министарства војске и Министарства правде које су такође вршиле истрагу. Једина комисија чији је извештај био другачији била је комисија Главне Контроле која је утврдила да су у Дирекцији Плена чиновници велике злоупотребе починили и да је држава због тога била у огромном новчаном губитку.

За време седмомесечног рада, од јуна 1923. до јануара 1924. године, комисија Главне контроле обишла је места на којима је дошло до крађе ратног материјала, прегледала је многобројну документацију у Дирекцији и Команди Плена, испитала је станичне књиге о извезеном материјалу као и књиге разних трговачких фирми и ливница и прикупила изјаве и признања одговорних лица. У извештају од преко стотину табака предатом Главној контроли, а на основу којег је покренут судски спор, било је оптужено више десетина лица за недозвољену трговину ратним материјалом. Међу тим лицима највећим делом налазили су се трговци преко којих је вршена дистрибуција, али је на списку било и индустријалаца, банкара, власника рудника и других. Од државних чиновника оптужени су: Чедомир Гагић, бивши заступник директора Дирекције Плена, Милун Катанић, артиљеријски пуковник и бивши командант Команде Плена у Градском, Велимир Дамљановић, артиљеријски поручник и бивши руководилац слагалишта Команде Плена у Градском, Стеван Лаловић, благајник Команде, пешадијски капетан Ото Херниг, потпоручник Бранко Агбаба, наредник Милан Јовановић — чланови комисије Команде, Бранко Вукомановић, срески економ из Ђаковице, Војислав М. Илић, књиговођа, Димитрије Главошић, магационер тринаесте секције у Прилепу, Милосав Жужић, жандарм, Гвозден Пантић, надзорник пруге, Суд скопске општине и други. Из наведеног списка може се видети да је у злоупотребама учествовао велики број државних чиновника, са различитих нивоа хијерархије и из више јавних служби, што је ову мрежу чинило нарочито организованом и опасном.

Поред утврђивања лица одговорних за незакониту трговину ратним материјалом откривено је на који начин је она вршена. Након оснивања Дирекције плена, извесни капетан Ђура Ђуровић добио је по налогу директора Дирекције Чедомира Гагића одобрење од Министарског савета да може да сакупља са бојишта неупотребљиви ратни материјал, такозвану фурду. Према одредбама склопљеног уговора, Ђуровић је био у обавези да држави плаћа одређени новчани износ за сваки килограм сакупљеног материјала. Ђуровић је убрзо сакупио један вагон и исплатио дуг према држави. Међутим, дошавши у Градско где се налазила Команда Плена установио је да би му зарада била неупоредиво већа и посао лакши када би уместо фурде са бојишта продавао нов и потпуно употребљив материјал којег је на поменутој локацији било у изобиљу. Ђуровић је ступио у преговоре са најзначајнијим службеницима стоваришта и договорио је продају уз посредовање разних трговачких фирми. Створена је читава организација која је материјал кријумчарила, извозила и продавала. У томе су учествовали и чувари пруга, жандарми и цариници. „Посао” је толико добро ишао да су учесници незаконите трговине демонтирали и продали чак и „ваздушну железницу” коју је немачка војска инсталирала за време рата између Градског и Прилепа ради преноса ратног материјала. Комисија Главне Контроле проценила је да је до тренутка када је случајно откривен вагон са кријумчареним материјалом на београдској железничкој станици државном буџету нанета енормна штета у износу од 26,5 милиона динара.

Поред новчане штете афера са ратним пленом имала је далеко шире последице и указивала је на много озбиљније проблеме друштва. Афера је код грађанства изазвала дубоко неповерење у рад државних комисија за испитивање корупције с обзиром да су оне имале потпуно супротстављене ставове око тога да ли су злоупотребе почињене или не. У ситуацији када је штампа готово свакодневно писала о крупним корупцијским скандалима, као што је то био случај 1924. године, спремност државних институција да се на одговарајући начин обрачунају са корупцијом у редовима чиновника представљала је питање унутрашње стабилности

поретка и очувања ауторитета државе.

Такође, афера са ратним пленом указивала је на још један корупцијски феномен. Учесници ове афере припадали су релативно нижој чиновничкој хијерархији, међутим њихова организованост и бројност била је подједнако погубна по државу као и незаконита делатност високих државних функционера. Поређења ради 1924. године пред суд Народне скупштине изведен је први пут у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца један министар због оптужби да је починио низ злоупотреба у обављању јавне функције.¹ У оба случаја државни буџет оштећен је за више десетина милиона динара. Корупција која представља начин функционисања једног државног система постаје изузетно опасна и разорна по друштво без обзира са којег хијерархијског нивоа потиче.

---

1 Погледати у поглављу „Афера Теокаревић”

БЕЧКА АФЕРА

Горан АНТОНИЋ

Набавка ратног материјала представља државни посао од посебне важности за ефикасно остваривање политике безбедности и заштите земље. Снабдевање војске обавезује на велики степен стручне и моралне одговорности јер представља посао у коме се троше велика новчана средства из буџета. Бечка афера с краја 1921. године побудила је велику пажњу јавности али и сумњу у исправност рада појединих чланова државне комисије задужене за набавку ратног материјала и онемогућила је склапање купопродајног уговора неповољног по Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

Недовољна опремљеност војске приморала је Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца да на јесен 1921. године пошаље специјалну комисију у Беч ради куповине оружја, муниције, кожног прибора и других потрепштина, за шта је одобрен кредит у висини од 130 милиона динара. Комисију су сачињавали председник — пуковник Миодрaг Васић, начелник артиљеријско-техничког одељења Министарства војске, и два члана, пуковници Тома Павловић и Илија Димитријевић. Задатак комисије је био да прикупи понуде, провери квалитет и исправност робе и склопи купопродајне уговоре. Рад комисије је од самог почетка био под велом сумње пошто држава није расписала јавну лицитацију око набавке. Осим тога, посао се обављао веома споро и уз неповољне гласине које су пристизале из аустријске престонице.

Коста Кумануди, министар финансија, послао је у Беч повереника Божу Матовића, начелника Министарства финансија, и Добрицу Матковића, шефа одељења Министарства финансија за сузбијање „чиновничких злоупотреба и кријумчаре-

ња”, како би извршили надзор рада комисије. Двојица чиновника проверили су и установили да је посао који је пуковник Васић настојао да склопи са Јованом Сретеновићем, директором „Српско-трговачког друштва” из Беча и пензионисаним потпуковником југословенске војске, штетан по државу и да је мотивисан примањем мита. Матовић се вратио у Београд и изложио ситуацију министру финансија, али је Кумануди затражио чвршће доказе и поново послао чиновника у Беч.

Према писању „Политика” 22. новембра 1921. године Матовића је по доласку у Беч на станици дочекао пуковник Васић и испратио до хотелске собе. Том приликом председник комисије наговестио је чиновнику извесну понуду у вези са послом. Матовић се лукаво извинио уз образложење да је касно и да је уморан и позвао пуковника Васића у своју собу сутрадан како би се о свему договорили. На сутрашњем разговору у Матовићевој соби председник комисије отворено је затражио помоћ у склапању посла са Сретеновићем уз речи: „(...) неће му за то бити криво. Сретеновић ће умети да му буде захвалан”, и понудио му је хартију на којој је бечки трговац јемчио исплату новчаног износа од сто хиљада динара. Када је Васић отишао из собе добро сакривени Добрица Матковић и извесни писар Дрндаревић појавили су се један испод кревета а други из ормара и саставили записник о догађају.

У реферату који је примио министар финансија Кумануди, Васић је оптужен за примање мита док су чланови комисије Павловић и Димитријевић означени као државни повереници који су се трудили да савесно обаве своју дужност. Разлог спорог обављања посла био је сукоб унутар комисије око склапања уговора. Истовремено из Беча је стигао захтев пуковника Васића за опозивом двојице колега, не само из комисије већ и из артиљерско-техничког одељења Министарства војске уз навођење разлога због чега је с њима немогуће сарађивати.

Министарство финансија проследило је реферат Министарству војске које је предложило брзу и енергичну истрагу како би се кривци извели пред суд. Један иследник требало је

да буде послат у Беч. Јавност се ускомешала, а неколицина народних посланика поднела је интерпелацију Народној скупштини са захтевом да се случај детаљно испита. Међутим, предлог Министарства војске није био прихваћен. Иследник није послат на лице места са образложењем да нема новца за путне трошкове, а истрага је покренута преко писма што се показало као веома спор начин ислеђивања. Једино је пуковник Васић смењен са места председника комисије, али истовремено није стављен под суд или дисциплинску комисију нити је пензионисан. Наметао се утисак да пуковник Васић ужива заштиту утицајних појединаца из владајућих кругова. Суђење је почело тек касније.

Новински листови поделили су се на два табора у вези са Бечком афером. Стојан Протић, првак Народне радикалне странке, називао је у текстовима објављиваним у листу „Радикал” Матовића и Матковића „државним шпијунима”. „Балкан” је 8. децембра 1921. године писао како се држава спустила на „ниво шпијунирања својих чиновника”. Истинитост извештаја службеника Министарства финансија била је у засенку. На крају, сам министар финансија Кумануди морао је да реагује и да преко новина пружи подршку својим службеницима, и да објави да они нису послати у Беч да се баве „шпијунирањем”, већ да је у састав комисије требало да уђе и по један представник из министарстава спољних послова и финансија. „Политика” је објављивала нове детаље око понуде „Српскотрговачког друштва” из Беча. Према писању дописника из аустријске престонице, „Политика” од 6. децембра 1921. године, војни материјал који су Васић и Сретеновић намеравали да продају Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца по цени од једанаест милиона динара купљен је од бечког трговца Јулијуса Вињатија. Вињати је робу купио од извесне „оставштине Брик” за два милиона динара. Сретеновић се бранио од напада тврдећи да не зна одакле Васићу признаница на сто хиљада динара и да је хтео да учини добро држави, јер је наводно вредност ратног материјала из његове понуде осам пута већа од цене на коју је пристао на основу погодбе.

У међувремену, реконструисана комисија у Бечу склопила је

уговор са Сретеновићем, али за новчани износ умањен за милион динара. Такође, отпочело је суђење пуковнику Васићу, али је већ на самом почетку дошло до проблема. Надлежни војни судија пуковник Влада Јанковић смењен је са дужности с обзиром да је сведоке пре саслушавања убеђивао како по његовом дубоком уверењу у случају „нема никаквог дела”. Постављен је нови војни судија, пуковник Љуба Дабић.

Након годину и по дана процес је окончан. После саслушавања сведока који су остали при раније датим изјавама и откривања нових чињеница суд је ипак донео ослобађајућу пресуду за пуковника Васића. Судска одлука образложена је извесном противречношћу у „најбитнијим чињеницама” у изјавама Матовића, Матковића и Дрндаревића.

Због начина на који је окончан судски поступак, Бечка афера остала је само афера из штампе. Бројни чврсти докази и јаке индиције постали су беспредметни. Најупечатљивије у овом корупцијском скандалу свакако је однос који су штампани медији показали према питању одговорног обављања послова државних службеника. За једне је то било „савесно обављање дужности”, а за друге „државно шпијунирање”. Дилеме остају...

АФЕРА OMNIUM SERB

Горан АНТОНИЋ

По завршетку Првог светског рата југословенска војска била је опремљена застарелим моделима и недовољном количином наоружања. Тек створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је бројне спољашње и унутрашње непријатеље који су настојали да наруше њено политичко јединство и угрозе територију. Изградња фабрике оружја и муниције била је од стратешког значаја за очување и безбедност југословенске државе. Француска компанија „Omnium Serb” понудила је 1921. године влади Краљевине Срба Хрвата и Словенаца да заједнички уложи средства за изградњу фабричког комплекса у коме би се правиле пушке, топови, пушчана и артиљеријска муниција, авиони и пољопривредни алати. Грандиозни подухват у потпуности је одговарао потребама технички неразвијене југословенске војске. Међутим, убрзо се испоставило да се иза примамљиве понуде француског финансијера заправо крије покушај брзог и енормног богаћења на рачун Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Како би стекли материјалну корист у том покушају учествовали су поједини представници највише државне власти и појединци са великим утицајем у политичком животу са задатком да на противзаконит начин омогуће компанији да оствари своје интересе.

У лето 1921. године београдска штампа прва је почела да говори о понуди „Omnium Serb” за изградњу фабрике наоружања и муниције као о „новој” великој афери. Јавност је била заинтересована да сазна како је дошло до преговора француске компаније са југословенском владом с обзиром да није био расписан јавни конкурс и, што је било много значајније, који су били услови пословног аранжмана. Такође, захтевано је да се о тако значајном питању за државу не одлучује на седницама министарског савета већ да се оно

изнесе пред Народну скупштину. Па ипак, влада на челу са председником Николом Пашићем није одговорила на упућен позив. Наметао се утисак да се огроман и важан посао завршавао тајно и у кругу неколицине људи.

Захтеви које је постављао „Omnium Serb” били су крајње неповољни по Краљевину Срба Хрвата и Словенаца. Већински део акција од 51 одсто требало је да буде у француском власништву, а седиште удружења у Паризу. Од 126 милиона француских франака, колико је износила вредност изградње фабричког комплекса, југословенска држава требало је да обезбеди суму од око 50 милиона франака као почетни капитал. Француски партнер би свој део накнадно уложио. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца требало је да обезбеди бесплатно земљиште, железничку везу са главном пругом, бесплатну експлоатацију природних снага (водени токови и сл.), слободан увоз потребних артикала из иностранства ослобођених царине и царинског прегледа, попуст од 50 одсто за железнички транспорт робе, право својевољног преноса власничког права на друго француско предузеће и слично. Такође, „Omnium Serb” је тражио да буде искључиви снабдевач војске за све врсте њених потреба у наредних 25 година, да се унапред уговори наруџбина војне опреме за период од четири до пет година и да се вишак произведеног оружја и муниције може продати у иностранству по слободном избору. Цена произведене робе формирала би се тако што би се на производне трошкове додало 15 одсто зараде, а компанија се „обавезивала” да њени производи неће бити скупљи више од 10 одсто за производе истог квалитета код другог страног набављача. Држава би морала да готовински исплаћује преузету робу у току текућег месеца, уместо да то чини путем кредита. Евентуалне спорове између компаније и државе не би решавало домаће судство, већ арбитар кога би одредио чехословачки председник. Заузврат, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца „добила” би једно поддиректорско место и представника на седницама управног одбора.

Београдски лист „Република” пажљиво је пратио аферу и настојао да мобилише јавност за њено спречавање износећи

убедљиву сумњу да се иза понуде „Omnium Serb” не крије само неповољан пословни аранжман већ и добро смишљена превара. С обзиром да је компанија понудила израду искључиво старијих модела француског оружја и да је тражила могућност увоза робе без царинског прегледа „Република” је претпоставила да ће се уместо производње новог оружја заправо увозити француско расходовано наоружање из рата, делимично сређивати у фабрици и потом продавати југословенској војсци. Такође лист је оптуживао компанију и њене саучеснике из власти да настоје да незаконито добију право повлашћене експлоатације једног словеначког рудника угља, великог шумског комплекса у Босни и рудника гвожђа Љубија, наводно као изворе сировина.

Умешаност утицајних политичких личности и високих државних функционера у аферу била је очигледна. Врло уздржана „Република”, не наводећи имена, коментарисала је да је „јавна тајна” да постоји група људи организована „да би било примљено нешто што без тога не би тако лако било примљено”. „Београдски дневник” писао је следеће: „Компанија је живо радила, врбујући министре, посланике и, нарочито, новинаре, она је просула стотине хиљада динара, да савлада сваки отпор у политичким и новинарским круговима”. За разлику од поменутих новинских листова „Република” је директно оптужила као главне саучеснике „Omnium Serb” Радета Пашића, сина председника владе Николе Пашића, министра војске генерала Миливоја Зечевића, бившег министра саобраћаја др Велизара Јанковића, др Војислава Јањића и друге.

Крајем септембра и почетком октобра 1921. године интензивирани су настојања да влада прихвати понуду француске компаније. Јавности је представљено да ће уговор бити склопљен у модификованом облику као резултат компромиса обе стране, мада „Omnium Serb” у суштини није одступала ни од једног главног захтева. У новинским листовима водила се оштра полемика за и против потписивања уговора, захтевано је да о томе одлучује Народна скупштина и објављивани су нови детаљи у вези са афером. Сазнало се да је француска

фабрика оружја „Шнајдер” која је опремала српску војску током протеклих ратова протествовала код југословенске владе због фаворизовања „Omnium Serb” и да је захтевала расписивање јавног конкурса. Такође, писало се да је у министарству војске постајало још неколико понуда за изградњу фабрике оружја о којима јавност није била информисана. Врхунац открића била је вест да је репарациона комисија у Паризу понудила Краљевини Срба Хрвата и Словенаца да јој у име ратне одштете додели једну немачку фабрику оружја. На седници министарског савета од 29. септембра од Николе Пашића затражено је да о понуди репарационе комисије поднесе извештај, али он то никада није учинио и поред јавног обећања.

Почетком октобра питање „Omnium Serb” коначно је пренесено из новинских листова у Народну скупштину. На велико залагање штампаних медија јавност је покренута и извршен је притисак на владу. Социјалдемократски посланик др Милан Корун упутио је Николи Пашићу интерпелацију са питањем хоће ли влада изнети пред народне посланике захтеве француске компаније, што је неколико дана касније учинио и републикански посланик Јован Ђоновић. Уместо одговора влада је одустала од склапања уговора, а два месеца касније „Omnium Serb” јавно је повукао пословну понуду.

ЗЛОУПОТРЕБЕ СА ОБВЕЗНИЦАМА РАТНЕ ШТЕТЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Александар Р. МИЛЕТИЋ

Краљевине Србија и Црна Гора доживеле су велика пустошења током окупације у Првом светском рату. По ослобођењу организоване су посебне комисије које су непосредним увидом верификовале износ појединачне штете начињене грађанима и предузећима. Гломазној и лоше организованој државној администрацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца требало је скоро пет година за припремне послове, па је спровођење процедуре обештећења ратних невољника започело тек 1923. године. За обештећење грађана био је образован посебан фонд у који су поред непосредних репарација улазили и приходи са секвестрираних имања непријатељских држављана, непријатељска имовина, приходи од ратног плена.¹ У недостатку расположивог новца грађанима су издаване државне обвезнице које су гласиле на коначни износ ратне одштете. Износ је био изражен у номиналним апоенима од 1000 динара. Иако је било иницијатива из редова Српске сељачке странке да гласе на име корисника обвезнице су издате анонимно, па су од самог почетка функционисале као берзански папир. Показало се да процес штампања обвезница ратне штете није могао проћи без корупције. Тадашњи радикалски министар правде др Лазар Марковић поверио је посао штампања привилегованом извођачу, без претходно спроведене лицитације. Марковић је оптуживан да је том приликом оштетио државу за око шест

¹ Био је то „Фонд за обештећење ратом оштећених”. Видети опширније у: Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, Стварност, Загреб, 1968, стр. 629–30.

милиона динара.² Био је то само увод у бројне злоупотребе и берзанске спекулације са обвезницама ратне штете у којима су учествовали управо они представници власти у чијој је надлежности било старање о правичној надокнади ратне штете.

Становништво у Србији и Црној Гори било је неверљиво према државним хартијама које су добили на име ратне одштете. Неуки, често неписмени свет тешко је могао разумети компликоване берзанске законитости које су одређивале вредност њихових обвезница. Уосталом, околности у којима је функционисало тржиште финансијског капитала током прве две године (1923–1924) нису погодиле трговини хартијама од вредности. Ево како је те тешкоће сумирао београдски пословни недељник „Привредни преглед“: „(...) неизвесност у држању Државе у будућности (...), неизвесност у плаћању интереса, несигурност у третирању овог папира у односу према другим папирима, неизвесност у количинама обвезница које ће се издати, итд”.³ Берзанска вредност обвезница ратне штете није се могла установити без увида у коначни број додељених обвезница, а пошто процес додељивања није био временски орочен било је немогуће прецизно котирање њихове вредности. Власти се нису постарале да одговарајућим гаранцијама или барем реторички охрабре имаоце обвезница, па је њихова вредност на тржишту пала испод 10 процената њихове номиналне вредности. Иако је по *Закону о рајној штеји* постојала формална обавеза да се са исплатом првих обвезница почне од 1. јануара 1924. године и да се за то пројектују средства у тзв. буџетским дванаестинама, за 1924. годину то није учињено.⁴ Мада је постојала изричита законска обавеза (члан 21 *Закона о рајној штеји*) да Управа за ратну штету сваке године 1. јануара објави финансијско стање Фонда за ратну штету преко „Службених новина” као и министара финансија и правде да о томе поднесу извештај Народној скупштини — то

2 О томе опширније у поглављу „Злоупотребе буџета у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”.

3 „Обвезнице ратне штете”, *Привредни преглед*, 1. новембар 1925.

4 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је веома неуредне финансије и буџете који су по правилу били изгласавани са закашњењем. После истека редовне буџетске године изгласаване су буџетске дванаестине (дванаести део претходно изгласаног буџета) као провизорна мера до изгласавања новог буџета.

није чињено.⁵ Од номиналних 1000 динара српски сељаци су могли добити само 70–80 динара, или чак и мање од тог износа. Такво стање ствари потрајало је све до лета 1925. године када је Милан Стојадиновић, министар финансија из редова Народне радикалне странке, почео да исплаћује прве купоне ратне штете. Од тог тренутка вредност акција ратне штете почела је вртоглаво да расте. Забележено је да је за само два месеца њихова берзанска вредност скочила од 150 на 400 динара. Обвезнице ратне штете постале су тада веома тражен артикал на домаћем али и на страном берзанском тржишту. „Привредни преглед” је у поменутом чланку писао о атмосфери која је настала у берзанским круговима после првих назнака раста вредности обвезница ратне штете: „круг интересената (тада) пређе Саву и Дунав (...) Поједине београдске банке, које су се и даље уздржавале од рада са овим папиром за сопствени рачун, почеше се чудити кад им налози са свих страна притицаху за куповину штете. Изненађење би још веће кад Беч и Трст почеше да купују читаве пакете обвезнице и када се сав Загреб баци на овај папир”.⁶ Од ниподаштаване државне хартије обвезнице ратне штете постале су првокласан берзански папир који је надаље био редовно котиран и одржавао постојано своју вредност на тржишту.

Нажалост, корист од берзанског „преокрета” из 1925. године нису имали првобитни имаоци обвезница, јер су у највећем броју случајева обвезнице већ продали под веома неповољним условима. У послератној беди и беспарици били су задовољни и најмањом количином новца коју би добили за „безвредне” обвезнице. Бројни „пословни агенти” обилазили су места по унутрашњости и откупљивали обвезнице по багателним цена-

5 „Ја сам прегледао *Службене новине* од 1., 2., па и осталих дана јануара месеца. Али тога биланса нигде нема. Нико о њему није водио рачуна. Зашто је то прописано? Прописано је зато да се народ који чита *Службене новине* или му га читају општинске власти, обавести на тај начин, какво је стање фонда за ратну штету, да ли се има надати нечему или не од ових голих хартија. А кад се не објављује онда је то нов начин да се убије вредност обвезница.” Говор народног посланика из редова сељачке странке, Милоша Московљевића у Народној скупштини, 29. новембра 1924. године, пренето у: Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, оп. cit., стр. 633–5.

6 Овде се мисли на берзе у поменутиим градовима. „Обвезнице ратне штете”, *Привредни преглед*, оп. cit.

ма. Показало се касније да је у овом послу постојала непосредна корист министра финансија и врха Народне радикалне странке, тј. свих лица која су могла бити посвећена у тајну ове берзанске спекулације. Познанство са министром финансија Миланом Стојадиновићем могло се тада јако добро уновчити. Како је ова берзанска спекулација била непосредно изведена може се разумети из мемоара др Драгослава Смиљанића. Смиљанић је писао о разговору који је имао са Мишом Трифуновићем, који је у оно време важио као „најпоштенији од радикала”. Разговор је вођен у време после увођења личног режима краља Александра а тицао се лаког богаћења и корупције у радикалским владама током двадесетих година. Смиљанић је поменуо и грађење кућа и палата по Београду где се Трифуновић нашао прозваним. Увређен, овако је бранио своје поштење: „Е, онда чекај докторе! Чекај да ти објасним! Ја видим да ти и на мене сумњаш. И ја сам сазидао кућу у Ужицу и палату у Београду. Кућа у Ужицу је скромна, њу сам саградио од уштеђевина, а палату у Београду зарадио сам поштено. Ево на који начин: на једној седници владе, поред осталог, министар финансија Милан Стојадиновић реферисао је да ће бонови ратне штете ускоро почети да расту, јер ће државна каса почети да их исплаћује. Том приликом препоручио нам је да их купујемо пре него што цена почне да скаче”.⁷ Трифуновић даље објашњава како није имао довољно готовине у том тренутку, али му је био на услузи министар Стојадиновић: „Пожалих се Милану да немам новца за куповину бонова, и он отвори мени и још неким члановима владе кредит у Јадранскоподунавској банци. Тако сам купио бонове по тридесет динара. После месец дана њихова вредност је почела да скаче (...) Ја се тада уплаших неке берзанске игре и продам бонове. Мој основни капитал се тако упетостручио. Тада сам исплатио банци и зарадио кућу”.⁸ У конкретном случају Трифуновић је могао да заради 15 пута већу добит (од уложених 30 до максималних 450 динара) да је имао стрпљења да сачека још неколико месеци. У читавој причи фасцинира апсолутна увереност бившег мини-

7 Драгослав Смиљанић, *Сећања на једну дикташуру*, Рад, Београд, 1955, стр. 45–6. Мемоари су писани непосредно после Другог светског рата у време када је новоустановљени комунистички режим настојао да на сваки расположиви начин дискредитује носиоце претходног режима.

8 Ibid.

стра Трифуновића да је до зараде дошао на поштен начин. Он то нарочито подвлачи на крају сумирајући све разлоге: „Као што видиш поштено сам зарадио: нисам примио мито, нисам украо из државне касе нити новац стекао корупцијом или уценом”. По мишљењу Трифуновића, берзанско пословање је једна *a priori* легална ствар у којој је свака малверзација дозвољена и у којој не може бити корупције. Са формалноправног становишта Трифуновић и остали који су на овај начин дошли до користи могли су бити мирни, јер је кривичну одговорност за почињену злоупотребу било немогуће установити под датим условима. На моралне импликације овог случаја изгледа да нико није ни помишљао.

Чини се да је за реализацију ове злоупотребе од највеће важности био дуготрајан мандат Милана Стојадиновића у портфељу министра финансија. Хваљени министар финансија, тзв. Спасилац динара, Стојадиновић је на том положају био непрестано од децембра 1922. године до априла 1926. године, са прекидом од неколико месеци током 1924. године. Стојадиновић се налазио на извору информација и у поседу неопходних ингеренција у читавом периоду: од емисије првих обвезница до вртоглавог берзанског преокрета средином 1925. године. Једина забележена позитивна кампања у прилог обвезницама ратне штете спроведена је током 1924. године, у време када Стојадиновић није био министар финансија.⁹ „Вечерње новости” су недавно обелоданиле неке од докумената југословенске службе безбедности („Архив УДБ”) везане за политичку биографију Милана Стојадиновића. У једном од њих, у исказу Стојадиновићевог пријатеља и „једног од важнијих масона старе Југославије” Ђорђа Бодија стоји да су „у овој шпекулацији (...) учествовале: Јадранска банка, Босанска банка, Југославенска банка и Банка Глик, које су покуповале у огромним количинама ренту од два одсто ратне одштете за 110 и 120 динара.” Боди је процењивао

⁹ Београдске „Новости”, пренеле су 30. августа 1924. године изјаву министра финансија Косте Куманудија о обвезницама ратне штете које су „наши скоро најбољи папири од вриједности и да их треба чувати и чак куповати, а не продавати их уз бесцијење”, пренето у: Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, *op. cit.*, стр. 630.

да је након скакања цене обвезницама „поменути конзорцијум банака зарадио око 400 милиона динара, у чему учествује и Милан Стојадиновић тада министар финансија”.¹⁰ Питање је да ли би процес исплате купона ратне штете уопште отпочео да државно руководство није у томе препознало лични интерес. У условима свеопште корупционашке атмосфере у круговима власти Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца не изненађује чињеница да је злоупотребу у послу са државним обвезницама ратне штете починио министар финансија у чијем се делокругу налазило старање и надзор над овим хартијама од вредности. То је био само почетак политичара који ће касније направити значајну каријеру и једно време имати највећу моћ и утицај у Краљевини Југославији, али и фигурирати као највећи корупционаш и најбогатији човек међуратне Југославије.

Ђорђе Боди мисли да је читав формалноправни контекст уговора био пројектован у спрегу интересних група индустријалаца и политичара који су долазили до велике користи од контингента увезеног репарационог материјала. Иако су овакве спекулације можда претеране ипак се не може спорити да је посао увоза репарационог материјала протекao уз многобројне злоупотребе и значајну корист повлашћених појединаца. У техничком смислу корупција се односила на злоупотребу дискреционог права које је министар правде имао у погледу решавања молби индустријалаца који су тражили робу или машине из репарационих контингента.

Лазар Марковић био је министар правде у време када је донет велики број пресуда по питању ратне одштете тако да је његово име најчешће помињано у случајевима афера и корупције са ратним репарацијама. Један од тих случајева везан је за београдског индустријалца Милана Вапу који је пре рата имао скромну радионицу за производњу картона, а после рата је од репарација изградио велику фабрику хартије. Постојала је сумња да је у овом случају поред Марковића профитирао и Ми-

10 Вељко Лалић и Угљеша Балшић, „Милан Стојадиновић у тајном архиву УДБ-е — Афера ратне штете”, *Вечерње новости*, Интернет, www.novosti.co.yu, 17. јануар 2005. Према наводима у чланку Боди је овај исказ службеницима државне безбедности дао у затвору у Нишу 1952. године.

лан Стојадиновић. Одговорност Лазара Марковића била је довођена у питање у случају ратних репарација на име лесковачких индустријалаца Теокаревића. Они су пре рата били само ортаци у скромном предузећу „Теокаревић, Петровић и Илић” у Лесковцу, а после рата су у Параћину изградили најмоћнију текстилну фабрику у Србији. Из репарационог фонда Марковић је обештетио само Теокаревића, док молба Петровића и Илића није ни узета у разматрање. Износ који је министар Марковић доделио Теокаревићима био је према ондашњим проценама три пута већи од износа који је био потраживан.¹¹

Мита Теокаревић је уживао такву благонаклоност јер су његови синови од раније били у блиском пријатељству са Марковићем. Марковић то није крио, а управо у време када је афера доспела у јавност он је заједно са њима живео у закупљеном стамбеном простору на трећем спрату новоизграђене палате Академије наука.¹² Такође, иако је у јавности одрицао да је акционар њиховог предузећа, о томе постоје докази.¹³

11 Више о Афери Теокаревић видети у поглављу „Афера Теокаревић”, Александар Р. Милетић, „Из мемоара др Нинка Перића (1886–1960)”, *Токови историје*, 1–2/2003;

12 „Видеће се из даљег мојег причања, да је и ово моје пријатељство са Теокаревићима, које је било чисто од сваке материјалне везе или рачунице (курзив, А. М.), а које је било старог датума, још из предратне Србије, сметало мојим политичким противницима, па су покушали и то да изокрену, и да ме представе као човека, који се уоритачио са Теокаревићима, богатим и вредним индустријалцима. (...) У то време, у 1923. години, била је завршена велика палата Академије наука, у Кнез Михајловој улици, са лицима и према улици Вука Караџића и Јакшићевој улици. На другом и трећем спрату налазили су се врло модерни станови, снабдени свим угодностима савременог живота: централно грејање, топла и хладна вода преко целог дана, довољне и угодне просторије за послугу, као и за друге кућне потребе, а нарочито високе, светле и велике собе. Тако смо ја и Теокаревићи узели под закуп два стана у тој кући, на трећем спрату, у линији улице Вука Караџића, пробили смо зид између њих, и тако смо имали илузију и задовољство једног заједничког стана.” Наведено према: др Лазар Марковић, *Сећања* (необјављени мемоари, текст у власништву потомака), II, стр. 95–6.

13 Милисав Обрадовић позива се на публикацију „Кредит информ” (публикација приватне агенције која је истраживала кредитну способност приватних лица током Краљевине Југославије), на основу које је др Лазар Марковић имао у фирми Теокаревића капитал у износу између 30 и 40 милиона динара. Милисав Обрадовић, *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Историјски архив, Светозарево, 1975, стр. 109.

ЧИНОВНИЧКА КОРУПЦИЈА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ ДРЖАВНОПРАВНОГ ПРОВИЗОРИЈУМА

Горан АНТОНИЋ

Краљевина Срба Хрвата и Словенаца у првим годинама постојања имала је поред спољних и многобројне унутрашње проблеме. Неки од највећих проблема били су: провизорност државних институција, изражени сукоби власти и водећих политичких странака око државног устројства, националног питања и поштовања начела демократије и парламентаризма; привредна неразвијеност и изражена неусаглашеност појединих региона у привредном, законодавном и културном погледу; нерешено аграрно питање у земљи са већинским сеоским становништвом. У југословенској историографији период од 1918. до 1921. године познатији је као период државноправног провизоријума, због тога што су основна питања државног и друштвеног уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била уређена тек доношењем Видовданског устава 1921. године.

Тешкоће у којима се налазила Краљевина Срба Хрвата и Словенаца у периоду 1918–1921. године негативно су се одразиле на функционисање чиновничког апарата у држави. Усмереност власти на решавање основних питања конституисања нове државе, недостатак одговарајућих кадрова и неадекватна контрола рада чиновника, само су неки од разлога који су утицали на смањење ефикасности и појаву корупције у редовима чиновника. Најдрастичнија ситуација била је на Косову и Метохији где је корупција била опште раширена појава и

начин функционисања јавне управе. О томе сведочи текст припадника Народне радикалне странке Пунише Рачића, објавио га је историчар Богумил Храбак под називом „Један радикалски извештај о стању на Косову 1921. године”, као и натписи у ондашњим дневним листовима — „Политици”, „Самоуправи”, „Малом журналу”, „Радикалу” и „Правди”.

Поред општих разлога, посебне околности на Косову и Метохији додатно су увећале чиновничку корупцију. Безбедносна ситуација у тој области била је врло нестабилна због активности иредентистичких организација, разбојништва банди качака и незадовољства локалног албанског становништва реституцијом српске власти након завршетка Првог светског рата. За чиновнике на Косову и Метохији већином су упућивани најлошији службеници, често по казни. У менталитету и обичајима локалног становништва изграђеним у време турске власти постојала је склоност ка корупцији. Ово добро илуструје текст у листу „Самоуправа” од априла 1921. године: „Дешавало се је, да ти крајеви добијају по некад спремног и исправног чиновника али том елементу такав није никад импоновао и после неколико протеста морао је бити уклоњен. Народу је тамо у традицији да пљачка, убија, краде и мити. Убити човека за њега је рескирати 40–60 лира и чиновник којег не могу купити за прегршт злата по њиховом уверењу није добар нити је за њих”.

По налогу Николе Пашића, председника Народне радикалне странке, Пуниша Рачић обишао је Косово и Метохију и маја 1921. поднео извештај о тамошњем стању. У извештају се наводи да су корумпирани службеници међусобно толико „сложни и организовани те их је немогуће сузбити”. Злоупотребе су се јављале код свих категорија чиновника: општинских кметова и деловођа, председника општина, начелника округа и срезова, жандарма, полицијских писара, чувара шума, монополских контролора, порезника, аграрних повереника, судских и других службеника. О корумпираности чиновника на Косову и Метохији упечатљиво сведоче бројни примери.

Рачић наводи да општинске деловође „пљачкају народ на разне начине”. Они су то посебно чинили при мобилисању регрута, наплати пореза, одређивању јавних радова и издавању јавних докумената, уверења, објава, пасоша и слично. Такође, деловође су изнуђивале новац од имућнијих људи у локалној заједници. Богаташи који су имали смелости да одбију новчане уцене оптуживани су код војних власти за сарадњу са бандама качака; казна за такав преступ били су паљење куће и затвор. Председници општина и начелници округа и срезова, као управници административних јединица, били су главни актери корупције. Врсте злоупотреба биле су бројне. Примали су мито за пуштање осуђеника из затвора или окривљених лица из притвора. У једном случају два брата ухапшена су због извршеног убиства и разбојништва. Рођаци оптужених понудили су среском начелнику као мито 150 турских лира и 30 ока вуне. Начелник је то прихватио, а оптужене је ослободио затвора и уништио акте о њиховом злочину. Јавни службеници на Косову и Метохији злоупотребљавали су и државну имовину. Често се дешавало да управници на рачун потреба грађана узму из државних магацина робу (шећер, петролеј и слично) и уместо да становништву поделе намирнице по повлашћеним ценама, управници су трговали и присвајали зараду. Често су издаване уредбе које су привилеговале или кажњавале поједина лица, села или области. Најупечатљивији пример корупције такве врсте био је случај Цене-бега, председника ђаковичке општине. Цена-бег издејствовао је од власти у Београду да регрути са његове територије не служе војни рок. Заузврат, узимао је велике суме новца, а сваки сељак био је обавезан да донесе једну овцу са јагњетом. Једнако присутне злоупотребе огледале су се у томе што су чиновници одуговлачили решавање прекршајних поступака или задржавали извршење судских одлука. Љубомир Вуксановић, начелник метохијског округа, одложио је више од месец дана извршење пресуде против осуђеног Таира Љешана, омогућивши му да побегне од надлежних органа. Љубомир Вуксановић био је један од најозлоглашенији чиновника са Косова и Метохије и синоним тамошње корупције, а о његовим злоупотребама београдска штампа писала је током неколико година. Предмет

чиновничке корупције било је присвајање државног новца на различите начине. Када је грађен пут Пећ-Ђаковица становништво је противзаконито било приморано на бесплатан рад, иако је држава обезбедила новчана средства за надокнаде. Вршени су и притисци на судске службенике, адвокате и странке у спору. У случају разбојништва Муле џемаилахоџе Вороша и његовог сина, поменути начелник Љубомир Вуксановић „прекомерно” се заузео да се окривљени „поравнају” са адвокатом оштећене стране.

Полицијско чиновништво Косова и Метохије било је пример бескрупулозности у погледу корупције. О тој категорији државних службеника лист „Самоуправа” пише: „Тамо (тј. на Косову и Метохији — прим. аут.) се увек шиљу за чиновнике, нарочито за полицијске чиновнике, људи без икакве спреме тако рећи узети са улице, који место да репрезентују праве представнике власти, посрћу пијани паланачким сокацима, сазивају политичке зборове и својим ауторитетом а често и батинама натурају маси своја политичка уверења. Међу сељацима имају своје агенте преко којих примају мито у новцу и натурају”. Било је уобичајено да жандарми приморавалају сељаке да им продају месо по дупло нижим ценама од тржишних. Рачић наводи случај затвора Ђаковица од кога су полицијски службеници направили „рентабилно финансијско предузеће”. Злоупотреба се састојала у изнуђивању новца од имућних људи који су били без кривице хапшени, а потом држани у затвору све док не би исплатили тражену своту. Све се одиграло без судских налога, пресуда и уз велике претње. Ухапшени грађани који нису могли да исплате тражени новац проводили су и по више месеци у затвору а појединци су кад би добили било какав службени позив, радије постајали одметници него ризиковали да буду затворени.

Многобројни откривени случајеви говоре о разноликости корупцијских механизма и степену кршења закона на Косову и Метохији у периоду државноправног провизоријума. У комбинацији са менталитетом и обичајима локалног становништва, корупција је заправо била карактеристика свакодневног живота. Поред материјалних и моралних, то је оставило

дубоке последице на политичке процесе у тој области. Ово се посебно односило на албанску националну заједницу, чији су припадници често били жртве злоупотреба државних службеника. Учестала кршења грађанских права утицала су да међу албанским становништвом почне постепено да се губи интерес за живот у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Албанци су се тешко прилагођавали модерним државним мерама и прописима и наставили су да поштују искључиво сопствене племенске обичаје и законе. Чиновништво које је требало да изгради поверење у правни поредак и интегриса Албанце у нову државу, несавесним радом је учинило управо супротно. Уместо да стабилизује тешку ситуацију корумпирано чиновништво је продубило кризу и утицало на трајно слабљење ауторитета државе на Косову и Метохији.

СТОЧНА АФЕРА

Горан АНТОНИЋ

Коришћење родбинских веза ради незаконитог стицаја материјалне користи, био је раширен вид корупције у време Краљевине Срба, Хрвата И Словенаца. Посебну пажњу привлачи пример Радета Пашића, сина Николе Пашића — најутицајније политичке личности у држави после краља Александра. Користећи очев положај и уз његово покровитељство Раде Пашић је учествовао у више десетина незаконитих послова. Једно сведочење о томе представља чланак бившег радикалског посланика Михаила Ранковића у недељнику „Смотра” бр. 47. Према том тексту Раде Пашић је само до јула 1921. године био умешан у двадесет корупционашких афера.

Раде Пашић се служио презименом на два начина. Био је привилегован у пословима са државом или, још чешће, био је посредник између државе и предузетника, узимајући заузврат провизије у милионским износима. Дневни лист „Београдски дневник” бр. 321 пише о томе на следећи начин: „Он није неки трговац, који има комбинације. Други мисле, он само даје своје име и ставља у покрет своје везе — и све што ради ради као од шале. Свака компанија, која хоће да има какав крупнији посао са државом, мора имати за свог члана и г. Раду Пашића — и овај има више приходе него стари г. Пашић од свога имања. Само име г. Пашића то је један огроман капитал од кога млађи г. Пашић вуче ренту, коју он управо претвара у динаре и франке”.

Никола Пашић, вођа Народне радикалне странке и чести председник у владама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, нашао се заштитнички према сину занемарујући страначки и државни ауторитет. Остало је забележено да је Никола Пашић слушајући тешке оптужбе против сина у Народној скупштини поводом малверзација око шећера рекао: „Овај, а шта ћете?”

Дете, па воле шећер!”. Због таквог односа многобројне афере Радета Пашића превазишле су проблем наношења штете државном буџету и створиле политичку кризу. Криза је достигла врхунац 1926. године. У периоду од два месеца пало је неколико влада радикала Николе Узуновића у покушају да прикрије корупцију „Бајиног сина” (Баја — надимак Николе Пашића). Такође, дошло је до поделе у Народној радикалној странци одласком Љубе Јовановића, најистакнутијег страначког предводника након Николе Пашића. Никола Пашић морао је да се повуче са власти дискредитован због одбијања да сазове Народну скупштину на којој је требало да се расправља о две интерпелације против његовог сина. Убрзо након тога Никола Пашић је умро.

Пример „пословања” Радета Пашића била је и тзб. Сточна афера, новембра 1921. године. У питању је била малверзација са контингентом од 60.000 оваца и 17.500 говеда који је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца добила од Немачке на име ратне одштете. То је била надокнада за стоку коју су немачки и аустроугарски војници и њихови савезници реквирирали у Првом светском рату. Запленама су највише били погођени српски сељаци, посебно из Шумадије. Уместо да оштећеним сељацима раздели стоку и обнови сточни фонд или да на јавној лицитацији прода стоку по тржишним ценама, надлежни Економско-финансијски комитет одлучио је да цео контингент уступи извесном конзорцијуму по невероватно повољним економским условима.

Чланак „Афера за афером” (*Политика*, 17. новембар 1921.) указао је на сумње да је у позадини наведеног пословног аранжмана корупција. На почетку чланка је писало: „Јуче на ноћ један мали лумперај у кавани Тополи запечатио је једну нову велику аферу. Приређен је један нов скандал и дошло је до једне нове срамоте. Они који су то приредили наравно да неће ни поцрвенети. Али земља, револтирана већ земља, морат ће се запитати: Па докле ће се ићи у бестидностима и цинизму? Радило се у већој потаји него икада до сада. И радило се брже него икада до сада. Радило се о пљачки која износи на милионе и која има за последицу да оштети државни углед, па чак и

државну касу можда за стотине милиона”.

Главну улогу у „Сочној афери” имали су Раде Пашић и његов шурак Никос Велојанис, пореклом из Грчке. Они су преко Јанеза Пуцелја, министра пољопривреде у влади Николе Пашића, спречили расподелу стоке. Пуцелјево образложење било је да постоје разлози „због којих је незгодно делити стоку народу”. Следећи корак била је одлука поменутог Економско-финансијског комитета да се стока без лицитације прода предузећима „Промес” из Загреба и „Импекс” из Љубљане, иза којих је стајао Радивоје Хафнер, главни саучесник Пашића и Велојаниса. Хафнер ратни профитер стекао је богатство привилегованим лиферијама стоке за аустро-угарску војску. На критике јавности да се ради о незаконитој процедури државни органи су се бранили да Краљевина Срба Хрвата и Словенаца нема довољно новца да плати превоз стоке из Немачке у споразумом предвиђеном року. Уколико се рок не би испоштовао стока би била враћена Немачкој због чега је Економско-финансијски комитет био наводно приморан да је прода по „хитном поступку”. То је наводно био разлог зашто је стока продата у бесцење. Тржишна цена једне овце у том тренутку била је од 150 до 200 динара, а једног вола од 2.500 до 3.000 динара. Међутим, министар пољопривреде Пуцел донео је решење да „Промес” и „Импекс” плаћају 45,50 динара по овци и 1.510 динара по волу. Поред тога конзорцијум је ослобођен плаћања увозне царине што је још више умањило државну зараду. Пошто је увозна царина износила 45 динара по овци држава је практично за сваку овцу добила само 0,5 динара. Конзорцијум је добио и право да не плати извозну царину уколико би одлучио да стоку само провезе кроз Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца ради продаје у другој држави.

Реагујући на потезе државних органа „Политика” од 17. новембра 1921. године писала је: „И држава не само да распродаје стоку на коју имају право једино оштећени ратом, него је продаје далеко испод цене, коју би у самој Немачкој могла да добије. И држава не само да распикућански разбацује оно што се не може надокнадити, него даје Немачкој право да нас запита, па што смо толико инсистирали да добијемо стоку, кад нам она

не треба? И даје право репарационој комисији да нас упита, па зашто су се наши експерти на конференцији мира тако очајно борили за свако грло стоке, када сада не само да нећемо да је примимо, него је продајемо у бесцење? — Зашто? Зато што наши шпекуланти требају да стрпају нове милионе у џеп и зато што старе заташкане афере изазивају апетите за нове”.

Бескрупулозност државних органа у „Сточној афери” додатно потврђује још један податак. Трговац Хаџи Павловић понудио је Министарству пољопривреде откуп волова за 200.000 динара већу суму него што су „Промес” и „Импекс” требали да плате. Из непознатих разлога Министарство пољопривреде одбило је Павловића.

Епилог „Сточне афере” био је поразан. И поред очигледног случаја корупције и снажног противљења јавности, влада Николе Пашића одобрила је продају волова конзорцијуму јер је наводно била „извршена под повољним условима”. Уступак огорченом јавном мњењу учињен је поништавањем споразума о продаји оваца. Остварену добит учесника описане корупцијске афере израчунале су београдске новине „Република” неколико месеци касније. Зарада је износила 136 милиона динара. Поређења ради, просечна месечна плата чиновника вишег ранга (судије, професора, лекара) била је око 1.500 динара.

Највише институције Краљевине Срба Хрвата и Словенаца више пута су прекршиле бројне законе, због незаконите зараде Радета Пашића. Држава уместо да штити општи интерес — просперитет свих грађана, претворила се у државу која је бринула само о интересима привилегованих појединаца. Родбинске везе биле су један од критеријума привилегованости. Иако није обављао ниједну јавну функцију нити је поседовао регистровано предузеће, Раде Пашић је захваљујући презимену стекао огромно богатство на штету државног буџета. Фаворизовање родбинских веза у обављању државних функција довело је до преваге приватног интереса, чиме је функција државе била обесмишљена. Чини се да је незаконито деловање Радета Пашића поставило непотистички образац којем ће потоње генерације српских политичара често прибегавати у вршењу власти.

АФЕРА АДАМСТАЛ

Горан АНТОНИЋ

Један од највећих корупцијских скандала у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца био је случај Адамстал почетком 1924. године. Назив афере потиче од германизованог облика имена места Адамово у Чехословачкој које је у време аустроугарске владавине било познатије као *Adamstahl*. У Адамову се налазило предузеће „А. Д. за машинска и мостовна постројења” које је имало уговорени посао са владом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца око санирања домаћег железничког возног парка. Злоупотребљавајући положај министра финансија Милан Стојадиновић опструирао је пословни аранжман са чехословачком фирмом и у сарадњи са Радетом Пашићем, сином Николе Пашића, незаконито присвојио огромну новчану провизију. Недостатак професионалне етике министра финансија довео је до дискредитације угледа државе у иностранству и наносења штете државном буџету за више од 100 милиона динара. Приказ афере Адамстал заснован је на монографији Звонимира Кулунџића „Политика и корупција у краљевској Југославији”.

Једна од последица Првог светског рата био је огроман број оштећених железничких возила на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Због недостатка возила железнички саобраћај, главни облик саобраћаја у земљи у то време, био је онеспособљен за нормално функционисање. Ситуација је била додатно отежана с обзиром да у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца није постојала могућност да се поправе оштећене локомотиве и вагони. Недостајало је одговарајућих радионица, стручњака, опреме и посебно новца. Министар саобраћаја Никола Узуновић потписао је јула 1921. године уговор о поправци железничких возила у вредности од 30

милиона динара са чехословачком фирмом „А. Д. за машинска и мостовна постројења”. На основу склопљеног уговора Чехословаци су прихватили да им се поменути новчана сума исплати након завршеног посла. Југословенској држави учињен је значајан уступак јер су њена буџетска средства била врло ограничена, а стање железничког система захтевало је хитну интервенцију и велика новчана улагања.

Било је више разлога за пословну предусретљивост „А. Д. за машинска и мостовна постројења” постројења према Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Основни мотиви били су велики посао и добра зарада. Међутим, склопљени пословни уговор био је истовремено одраз добрих међудржавних односа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Чехословачке. Обе државе настале су распарчавањем територија сила поражених у Првом светском рату. Заједнички интерес очувања новоуспостављеног европског поретка зближавао је југословенску и чехословачку државу. Осећање припадности словенству био је један од начина да се афирмишу везе између два народа. Поправка железничких возила Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у чехословачком предузећу носила је „печат” солидарности словенских држава. Због тога је афера Адамстал имала теже последице него што је наносило штету државном буџету — она је реметила односе између „пријатељских” земаља.

Према оцени Звонимира Кулунџића „spiritus agens и стручни руководилац” афере Адамстал био је министар финансија Милан Стојадиновић. У историји Стојадиновић је првенствено упамћен по каснијем политичком раду као председник југословенске владе у периоду 1935–1938. године, и као државник склон идејама фашизма. Стојадиновић је у младости имао бриљантну каријеру економског стручњака што му је омогућило да се пробије у врх државне хијерархије. Захваљујући интелектуалним способностима и марљивости у 23. години живота постао је доктор економских наука на Универзитету у Београду. Потом се као стипендиста Краљевине Србије три године усавршавао у банкама у Немачкој, Енглеској и Француској. По повратку Стојадиновић

се запослио у Министарству финансија у коме је до краја Првог светског рата напредовао од места писара до начелника одељења, хијерархијски највишег чиновничког ранга. Стојадиновић је у 34. години живота постао министар финансија у влади Николе Пашића, децембра 1922. године. Мада одличан стручњак Милан Стојадиновић је имао ненадодив недостатак када је реч о обављању јавних функција — одсуство моралних принципа. Високе државне положаје Стојадиновић је користио као прилику да задовољи личне интересе и стекне што више богатства. Комбинација великих способности и мањка скрупула чинила је Милана Стојадиновића посебно опасним по државни буџет. О томе сведочи афера Адамстал.

„А. Д. за машинска и мостовна постројења” извршила је обавезе према Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, али држава није исплаћивала чехословачкој фирми новац за уговорени посао поправке оштећених железничких возила. Наиме, од како је децембра 1922. године дошао на положај министра финансија, Милан Стојадиновић је опструирао плаћање доспелих ануитета. Сваки пут када би опуномоћеник чехословачке фирме дошао са неопходном документацијом ради наплате новца „искрсао” би неки проблем због којег новац није могао бити исплаћен. Ситуација је постала толико апсурдна да је „А. Д. за машинска и мостовна постројења” ангажовала двојицу угледних београдских адвоката, Емерика Таргаљу и Зафира Станковића, да реше случај. Таргаља и Станковић уложили су велики напор да окончају спор, али се након неког времена испоставило да је новац немогуће добити законским путем. Адвокати су у послу били константно спречавани разним административним препрекама.

После дуготрајне опструкције директор чехословачке фирме Гут, решио је да лично посети Београд и утврди разлог због кога новца није могао бити наплаћен. Убрзо по доласку Гут је установио да је „А. Д. за машинска и мостовна постројења” жртва злоупотреба у Министарству финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и да се проблем наплате може најбрже и најлакше решити уз „помоћ” Радета Пашића. Иако

није био ни на једној јавној функцији „свемоћни” Раде Пашић је због презимена био врло утицајна личност и то је користио за многобројне малверзације на рачун државе. Он је такође, био веома близак пријатељ министра финансија Милана Стојадиновића. Преко адвоката Емерика Тартаље и др Љубомира Милина, управника Славенске банке, Гут је успоставио контакт са Пашићем и Стојадиновићем и склопио тајни договор о наплати целокупног дуга чехословачкој фирми. Заузврат учесници овог незаконитог посла добили су шест милиона чешких круна. У противвредности то је износило преко 16 милиона динара. Провизију су поделили Пашић, Стојадиновић, Милин и Тартаља.

Убрзо по склапању договора са Гутом, министар финансија издао је налог Народној банци да се чехословачкој фирми исплати дуговани новац. Јануара 1924. године „А. Д. за машинска и мостовна постројења” добила је од Народне банке 10 милиона чехословачких круна у готовини и 54 милиона динара у боновима уз могућност наплате до 1926. године.

Министар финансија манипулисао је временом око исплате дуга и то је имало крупне последице по државни буџет. Вредност чехословачке круне у међувремену је увећана око пет пута у односу на динар. Рачунајући уз то затезну камату од пет одсто предвиђену уговором из 1921. године првобитна дужничка сума од 30 милиона динара нарасла је на 152 милиона динара. Тиме је држава била оштећена за преко 120 милиона динара. Најтежа последица афере Адамстал била је та што Милан Стојадиновић није кривично санкционисан за злоупотребу јавних овлашћења. Пошто није судски одговарао за једну од својих првих корупционашких малверзација, Стојадиновић је добио прилику да настави са незаконитим стицањем материјалних богатстава у даљој политичкој каријери. Обим тих злоупотреба био је толики да је Стојадиновић остао упамћен као „отац корупције” у Југославији између два светска рата.

Одабир високих државних функционера врло је деликатан и

одговоран посао надлежних политичких органа. Пример афере Адамстал указује на то да државни функционери који поседују велике професионалне способности не морају истовремено да буду иницијатори државног и друштвеног напретка. Напротив, уколико не поседују одговарајући морални интегритет јавни функционери постају посебно деструктивни по државу. Карактеристична је опаска београдског дневника „Новости” поводом случаја корупције министра финансија Стојадиновића: „Стара је истина да није опасан онај који не зна шта треба красти, већ онај који зна и разуме посао”.

АФЕРА ОКО ШУМСКОГ ПОСЕДА МОНАСТИРА ДЕЧАНИ

Горан АНТОНИЋ

Најнеобичнији случај корупције из времена Краљевине Срба Хрвата и Словенаца била је афера око отуђивања шумског поседа манастира Дечани у околини села Бабаловић. Шумски посед, дар краља Стефана Дечанског, добио је Пуниша Рачић 1924. године уз сагласност министра шума и руда Милана Сршкића и на основу пресуде суда у Пећи. Незаконито отуђивање поседа било је омогућено уз снажан притисак председника владе Николе Пашића на органе власти. То је био епилог Рачићевих покушаја да се малверзацијама домогне вредног имања. Међу малверзацијама посебно је бизарна она којом се Рачић позвао на сродство са Стевом Васојевићем, легендарним претком из четрнаестог века.

У историографији Пуниша Рачић најпознатији је као извршитељ атентата на првака Хрватске сељачке странке Стјепана Радића у Скупштини 20. јуна 1928. године, после чега је краљ Александар укинуо парламентаризам и заузео диктатуру. Рачић је рођен 1886. године у селу Слатина у источном делу Црне Горе. Пореклом је из братства Јелић које је огранак племена Васојевић. Као сиромашни шеснаесто-годишњак Рачић је дошао у Србију са намером да настави школовање. Новац за школовање обезбеђивао је радећи као послужитељ у имућним београдским кућама, па је доспео у дом Николе Пашића што му је омогућило да направи успешну каријеру. Рачић је наставио са школовањем, а временом га је Пашић увео у страначке и државне послове користећи га као поверљивог човека за обављање „прљавих” политичких послова. По завршетку Првог светског рата

Рачић је у својству Пашићевог повереника обављао различите послове на територији Косова и Метохије, Македоније и северног дела Албаније. Временом је стекао велики утицај у поменутиим областима, што је уз политичке везе које је имао у Београду, искористио за незаконито стицање великог имања у оквиру којег се нашла и шума манастира Дечани.

Метохијски манастир Дечани, задужбина краља Стефана Дечанског, представља један од најзначајнијих споменика српске културно-црквене заоставштине из епохе Немањића. По задужбинском обичају, владар је поклонио манастиру више земљишних комплекса који су служили за материјално обезбеђење и несметано вршење духовне службе укључујући и неколико стотина хектара шуме крај села Бабаловић у западном делу Косова и Метохије. Након пропасти српске средњовековне државе манастир је задржао повлашћен положај у оквиру Османског царства, а шума код села Бабаловић и друга имања остали су у његовом власништву о чему сведоче султански укази. Према чланку београдског дневног листа „Новости” 3. октобра 1924. године, манастир је поседовао збирку турских исправа о имовинском поседу од краја четрнаестог века до султана Мехмеда V Решада (1909–1918). По завршетку Првог балканског рата 1913. године област Метохије са Дечанима припала је Црној Гори.

До прве узурпације манастирске шуме дошло је 1914. године када су је локални сељаци бесправно издали у закуп извесном трговцу из Таковице ради експлоатације. Управа манастира реаговала је код надлежних органа и случај је доспео до црногорског министра унутрашњих послова Саве Вулетића. Пошто мештани Бабаловића нису поседовали одговарајућу поседовну тапију Вулетић је установио неправилност у закључењу уговора о закупу и поништио га. Истовремено, министар је спорну шуму прогласио за државно добро.

По завршетку Првог светског рата, члан Народне радикалне странке и повереник Николе Пашића Пуниша Рачић настојао је да дође у посед шуме. Као ђаковачки трговац својевремено, закупио је шуму од Бабаловићана по веома ниској цени.

Комисија за утврђивање државних шума установила је у међувремену да је посед у власништву државе и поништила уговор о закупу, па је Рачић повео судски процес против Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тиме је својинско право над шумом код села Бабаловић доведено до апсурда. Шума која је од времена краља Стефана Дечанског припадала манастиру проглашена је за добро Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, док ју је истовремено Рачић потраживао као своју.

Током 1922. године, у јеку афере око узурпације манастирског добра, бројни београдски листови извештавали су о ранијем покушају Пунише Рачића да се обогати на незаконит и крајње бизаран начин. Позивајући се на родбинску везу стару више од пет стотина векова Рачић је тражио од државе да му додели неко имање на Космету као наследнику Стева Васојевића. По локалном предању, Стево Васојевић је живео у четрнаестом веку и учествовао у боју на Косову 1389. године. После пораза српске војске Турци су запленили Стевино имање, а његова породица пребегла је у источну Црну Гору у област где данас живе Васојевићи, а пошто је Стево био у рођачким везама са краљем Стефаном Дечанским, Рачић се сматрао наследником немањићких владара по бочној линији. За историјску науку Стево Васојевић је легендарна личност, а последњи наследник лозе Немањића по бочној линији био је монах Јозаф који је умро 1422. године. Анализирајући Рачићеве малверзације београдски лист „Видело” од 29. јула 1922. године писао је да је после завршетка Првог светског рата Рачић тражио од Министарства за аграрну реформу да му додели 40 до 50 хектара „добре земље негде око Скопља” на име одштете као потомак Стева Васојевића, али: „У Министарству аграрне реформе, када је Пунишин акт дошао, хтели су најпре свиснути од смеха, али се после помислило да је тај човек луд, и акт је отишао у архиву”.

Након тог „неуспеха” Рачић је покушао да присвоји шуму манастира Дечана уз помоћ председника владе Николе Пашића, најмоћније политичке личности у држави после краља Александра. О Рачићевом захтеву расправљало се на седници владе 12. марта 1922. године. Према наводима листа

„Република” 16. марта 1922. године Пашић је био спреман да направи кризу владе уколико се не изађе у сусрет његовом штићенику. Међутим, министар шума и руда Жика Рафајловић као представник Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у судском поступку одбио је да да пристанак за уступање шуме Рачићу. И поред константне присиле Рафајловић није одустао у одбрани државног интереса до завршетка службовања. Ситуација се изменила доласком Милана Сршкића на функцију министра шума и руда који је након извесног времена попустио притисцима и прихватио да се држава одрекне поседа код села Бабаловић. Ново образложење о праву својине над поседом министар је предао надлежном суду у Пећи, који је донео пресуду да се Рачићу уступи у власништво манастирска шума у вредности од више десетина милиона динара чиме је он постао „наследник” краља Стефана Дечанског. У јавности је овај случај називан „националном срамотом” уз ироничне коментаре да су Рачић и Пашић „оглодали кости” српског владара.

АФЕРА ТЕОКАРЕВИЋ

Горан АНТОНИЋ

Међу именима која се посебно везују за случајеве корупције у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца налази се име министра правде и радикалног првака др Лазара Марковића. Марковић је био први министар новостворене државе позван на „министарску одговорност” због сумње да је починио злоупотребе за време обављања јавне функције. Без обзира на чврсте доказе о малверзацијама, о чему сведочи афера Теокаревић, министар није осуђен из политичких разлога.

Др Лазар Марковић (1882–1955) био је један од најистакнутијих чланова Народне радикалне странке и важио је за својеврсног партијског идеолога. Радио је као професор на Правном факултету и написао је више значајних стручних књига. Од 1920. године др Марковић је био народни посланик, осим 1935. године, а обављао је и функцију министра за Уставотворну скупштину у периоду 1921–1922. године и функцију министра правде у два наврата (1921–1923. године и 1939–1941. године). Др Марковић се бавио и предузетничким пословима као сувласник фабрике текстила у Параћину коју су изградила браћа Теокаревић. Због сумњи да је починио низ малверзација као министар правде у периоду 1921–1923. године морао је да напусти место у влади и да одговара пред посланицима Народне скупштине фебруара 1924. године. Оптужба је теретила др Марковића за шест дела кривичне злоупотребе државног положаја, међу којима се налазила афера Теокаревић.

Теокаревићи су били веома позната фамилија индустријалаца из Лесковца. Мита Теокаревић је био трећински власник предратне фирме „Илић, Петровић и Теокаревић” у оквиру које

је радила фабрика текстила. Након завршетка Првог светског рата Митини синови — Влада, Лаза и Светислав, основали су фабрику вунених тканина у Параћину са најмодернијом опремом у земљи. Поред тога, Светислав Теокаревић саградио је у Параћину и фабрику за прераду финог предива типа „камгарн”. Део машина којима су опремане фабрике браће Теокаревић потицао је из репарационог континента (роба коју је Немачка на име ратне одштете послала влади у Београду). Др Лазар Марковић, блиски пријатељ Светислава Теокаревића, злоупотребио је положај министра правде и омогућио Светиславу да на незаконит начин дође у посед машина из Немачке.

Крајем октобра 1922. године фирма „Илић, Петровић и Теокаревић” упутила је молбу министру правде др Марковићу ради издавања уверења о надокнади за ратну одштету. Право на надокнаду фирма је имала због тога што је бугарска војска током Првог светског рата демолирала фабрику у њеном поседу. Молба је уредно заведена у деловодни протокол Министарства правде на име „Илић, Петровић и Теокаревић”. Међутим, неколико дана касније репарациону надокнаду добио је на основу одлуке државних органа Светислав Теокаревић иако није имао никаква својинска права у фирми. Малверзација је урађена веома брзо и ефикасно, али са много фалсификата.

Др Лазар Марковић издао је уверење о обештећењу Светислава Теокаревића другог новембра 1922. године. Документ је био споран пошто се у њему министар правде позвао на одлуку Економско-финансијског савета надлежног за питање репарација. Наиме, Економско-финансијски савет је тек на седници 3. новембра 1922. године расправљао о случају Теокаревић и донео одлуку у његову корист. Одлука је донета на основу реферата др Марковића у коме је наведено да је подносилац молбе за одштету Светислав Теокаревић, а не фирма „Илић, Петровић и Теокаревић”, да је поменути имао право на репарациону надокнаду на основу заоставштине оца Мите који му је преписао свој удео у фирми, и да је фирма „Илић, Петровић и Теокаревић” у ликвидацији.

Сва три податка била су производ злоупотребе. Молба Светислава Теокаревића јесте постојала у деловодном протоколу Министарства правде, али је заведена на веома споран начин: залепљена је на парчету хартије у рубрику протокола преко другог случаја и са каснијим датумом. Светислав Теокаревић се није могао сматрати баштиником оца Мите будући да је поседовао писмену изјаву о наследству неоверену од суда. Такође, фирма „Илић, Петровић и Теокаревић” није била у ликвидацији, већ само у неокончаном судском спору са Светиславом Теокаревићем.

Др Марковић је у овом случају учинио још једну очигледну малверзацију. Обештећење Светислава Теокаревића износило је 8.222.700 динара, док је министар правде издао налог Управи за ратну одштету да се Светиславу одобри набавка машина у висини од милион златних марака („Политика” 22. фебруара 1924. године; према „Цицварићевом београдском дневнику” од 4. августа 1923. године репарационо обештећење за Светислава износило је милион и шест стотина златних марака). Злоупотреба се огледала у томе што паритетни однос између златне марке и динара није био утврђен, па је процена курса др Марковића била крајње произвољна. Незванично, једна златна марка тада је вредела 18 динара.

Власници фирме „Илић, Петровић и Теокаревић” накнадно су сазнали коме је додељен новац од репарације. У више наврата писали су молбе министру правде да се случај расветли, али су њихови захтеви остали неуслишени. Због тога је фирма упутила адвоката у Београд да прегледа акта и деловодне протоколе Министарства, међутим начелник надлежне службе није дозволио проверу документације. Уместо личног увида адвокату је дозвољено само да саслуша одломке аката које је начелник читао по сопственом нахођењу. Фирми је једино преостало да врши притисак преко јавних гласила како би се правда задовољила.

На дводневном преиспитивању министарске одговорности др Лазара Марковића пред скупштинским посланицима фебру-

ара 1924. године појавиле су се још неке појединости значајне за случај. Дознало се да је Светислав Теокаревић у међувремену уплатио у Босанску банку 96.000 динара као кауцију за два стана у згради Академије наука. Врло скупи станови били су изнајмљени на име Теокаревића и Марковића. Такође, Светислав је уплаћивао бившем министру месечну ренту од 20.000 динара. Па ипак, бројни докази о почињеним злоупотребама у случају Теокаревић и другим аферама нису били довољни да се др Лазар Марковић осуди. Народна радикална странка није дозволила да бивши министар правде буде даље судски гоњен и он је ослобођен оптужбе на основу скупштинског прегласавања: 117 посланика гласало је за обустављање судског поступка, а 67 за његов наставак. Тиме је питање министарске одговорности др Марковића скинуто са дневног реда Народне скупштине.

Афера Теокаревић пример је неуспешног обрачуна са корупцијом у редовима високих државних функционера. У догађајима у вези са др Лазаром Марковићем преовладали су политички разлози. Политичка заштита од кривичне одговорности за корупцију веома је опасна по опште добро из више разлога: наноси се штета државном буџету и подстиче се злоупотреба јавних функција, чиме се пропорционално умањује поверење народа у државне институције. Народна радикална странка заштитила је свог првака сматрајући да је задовољење правде мање значајно од заштите интереса партије и нарушавања њеног угледа.

АФЕРА СА ИЗДАВАЊЕМ ПАСОША

Горан АНТОНИЋ

Злоупотреба службеног положаја приликом издавања пасоша била је раширен вид корупције чиновника у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. О томе су југословенску јавност редовно упознавали чланци објављивани у домаћој и исељеничкој штампи. На јесен 1923. године проблем је ескалирао до те мере да је надлежно Министарство социјалне политике било принуђено да спроведе истрагу у Исељеничком одсеку, задуженом за издавање пасоша, и утврди одговорност за несавесно понашање својих службеника.

Један од предуслова за „цветање” корупције међу чиновницима Исељеничког одсека била је велика несразмера између броја поднетих молби за исељавање и исељеничке квоте које су одређивале стране државе на основу демографских потреба. Посебно екстремна несразмера постојала је за насељавање у Сједињене Америчке Државе. Током 1923. године поднето је више десетина хиљада молби за издавање америчког пасоша док је исељеничка квота износила само 6.426 лица. Уместо примене строгих прописа као јединог критеријума у селекцији поднетих молби чиновници су незаконито примали новац од заинтересованих странака ради интервенције за добијање пасоша.

Уколико занемаримо једнострану, антибеоградску тон загребачке „Слободне Трибуне” 4. августа 1923. године добићемо слику ситуације са којом су се суочавали исељеници у свим крајевима југословенске државе: „Тко хоће да му се из оне хрпе извуче пасош и брже ријеши, пада у руке извјесних београдских интервенциониста, који узимају по 10.000 динара од пасоша. Исељеник је већ почев од опћинског

биљежника и котара морао да подплаћује на све стране, мора да иде и у Београд и ондје плаћа и тако га кошта редовно сам пасош више него цијела возна карта до Америке”. Као главни разлог увећања степена корупције у Исељеничком одсеку током лета и јесени 1923. године „Слободна Трибуна” видела је у укидању филијала Одсека у земљи и његову централизацију у Београду од лета 1923. године. Међутим, бројни примери указују да је чиновнички морал био подједнако низак свуда у држави. Њујоршка „Србадија” 31. јануара 1924. године наводи случај Чедомира Папића и Петра Томљеновића којима је шеф исељеничког одсека у Загребу, извесни Херман, узео по 25.000 динара за израду пасоша.¹

Основни разлог повећања обима злоупотреба заправо је било утврђивање списка лица за исељавање за фискалну 1923. годину која је почињала средином 1923. и завршавала се средином наредне године. Министарство социјалне политике одредило је да списак мора бити састављен до 10. октобра 1923. године. Временска близина рока створила је велику пометњу међу потенцијалним исељеницима који су на сваки начин настојали да дођу до жељеног пасоша. Људи су неретко продавали целокупну имовину, унапред куповали путне карте и месецима чекали на одлазак. Било је и оних који су добили скупе путне карте од рођака из Сједињених Америчких Држава и спремили се за полазак, а онда по годину и више дана чекали да се њихов случај разреши, при том запостављајући све послове. Исељеници су били изложени великим трошковима, посебно они из мањих места који су морали да путују до великих градских центара где су једино могли да обаве све формалности и прибаве неопходна документа.

Велика заинтересованост за америчким пасошима претворила је путну исправу у врло вредан артикал за трговину. У том „послу” учествовали су не само државни службеници већ и многи други посредници и варалице: адвокати, службеници паробродарских друштава (која су организовала путовања за

1 Поређења ради тадашња просечна чиновничка плата износила је око 8.000 динара.

исељенике), обични грађани и други. „Социјални препорођај”, службени лист Министарства социјалне политике, августа 1923. године објавио је да су поједини агенти под изговором да се интересују за судбину исељеничких молби својих клијената преписивали целокупне спискове подносилаца захтева у Исељеничком одсеку како би дошли у контакт са заинтересованим лицима и понудили своје посредничке услуге. „Цицварићев Београдски дневник”, 30. септембра, пише о подизању оптужнице против Петра Фишмана, подзаступника у парабродарском друштву „Бела звезда”, због притужби исељеника и на основу реферата Исељеничког одсека о Фишмановој противзаконитој делатности око пасоша. Класичан пример преваре био је случај сељака Саве Риговљева који је продао цело имање и дошао у Београд како би добио пасош. Пошто до документа није могао доћи код надлежних органа Риговљев се ослонио на помоћ извесног Милорада Ђукића, електричара, који му је понудио посредничке услуге. Заузврат, Ђукић је од Риговљева узео 20 америчких долара и 2.000 динара и потом нестао без трага. Полиција је успела да открије варалицу када је заменио девизе.

Реагујући на настало стање Министарство социјалне политике почело је да издаје службене објаве и упозорења са жељом да успостави контролу и ситуацију доведе у ред. На исељенике је апеловано: „Скреће се пажња заинтересованом исељеничком свету да се окане сваке посредничке интервенције пошто ће се и без овога свршити све потребно (...)”. Међутим, тиме није могао бити решен главни проблем — несавестан рад чиновника у Исељеничком одсеку. Због бројних притужби исељеника и повика у јавности у вези са тим Министарство је на крају било приморано да спроведе истрагу и разоткрије кривце. У објављеном саопштењу о резултатима истраге Министарство се похвалило наводно енергичном акцијом којом се брзо ушло у траг недозвољеним радњама појединих службеника. Због примања мита отпуштен је један архивар, а саслушан је један секретар који је признао да је од двојице земљака из Пирота узео по 1.750 динара за издавање америчког пасоша. Интересантно је да у

саопштењу нису била наведена имена криваца.

У ствари, акција Министарства била је фарса којом је прикривена истина о правом обиму злоупотреба. Пошто корупција није била сузбијена на адекватан начин службеници нису одустали од праксе примања мита. О томе најбоље сведоче бројни новински чланци који и наредне године настављају да доносе прилоге на тему америчких пасоша. Међу чланцима посебну пажњу привлачи допис „једног Србина” из Преспе објављеном у „Дицварићевом Београдском дневнику” 28. јула 1924. године. У допису је наведено како локални младићи са пар златника потплаћују начелника битољске области Борисављевића и његове секретаре ради издавања америчког пасоша помоћу којег одлазе из земље и избегавају војну обавезу. У једној македонској општини се тако од 53 регрута одазвало само њих десет јер су остали отишли у Сједињене Америчке Државе.

Ако се поред наведених проблема иселјеника дода да су приликом путовања они морали да промене и до 11 превозних средстава да би стигли на одредиште стиче се потпуни утисак тешкоћа кроз које су пролазили. Држава се на врло непријатан начин опраштала од својих грађана а утисак о домовини који су иселјеници носили у свет сигурно није био повољан. Чиновничка корупција нарушила је углед земље, претворила јавну службу у место за незаконито лично богаћење и ограничила право грађана на слободно кретање.

АФЕРА ТУРН-ТАКСИС

Александар Р. МИЛЕТИЋ

Немачка племићка породица Турн-Таксис једна је од најстаријих али и ретких аристократских кућа које су до данас сачувале велико богатство и привлаче пажњу европске јавности. Имовина актуелног двадесетогодишњег кнеза Алберта Другог од Турн-Таксиса процењује се на око 2,1 милијарди америчких долара и обухвата велике земљишне поседе у Баварској и Јужној Америци. Богатство немачке племићке породице датира од краја петнаестог века када су од Хабзбурговаца добили државни монопол за организовање поштанског саобраћаја у средњој Европи. За нешто више од 300 година створили су узорни систем услуга и најбоље организовану поштанску службу у Европи. Касније су оснивали банке, куповали велике земљишне поседе и покретали индустријска предузећа. Породична историја Турн-Таксиса занимљив је спој капиталистичке предузимљивости и истинског аристократског шарма и префињености. У случају наше Краљевине између два светска рата сторија о немачким кнезовима пружа само материјал о корупцији и злоупотреби највиших представника власти.

Међу првим потезима власти тек основане Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је одлука о стављању под секвестар земљишних поседа у власништву поданика непријатељских земаља. Под секвестар су била стављена и велика имања кнеза Алберта Првог од Турн-Таксиса у Хрватској. Секвестрирана имања добила су привремене управне органе именоване од стране државе, чија је дужност била да се старају о имовини коју је требало да сачувају у истом стању како су је примили. Термин „секвестар” потиче из римског права: два лица у спору око имовине или поседа могла су да препусте трећем лицу, секвестру (лат. *sequester*: посредник), надзор над том имовином до доношења коначне пресуде у спору. У конкретном случају посе-

да у власништву држављана Аустро-Угарске и Немачке спор је могао бити решен тек након потписивања мировних уговора и регулisaња питања ратне одштете са правним наследницама режима који су учествовали у рату. Неизвесност у погледу коначног регулisaња права на имовину створила је прилику за уцену и погађање са правним заступницима великих земљопоседника. Корупционашки кланови очекивали су присвајање провизије у посредовању приликом подизања секвестра.

Мировни уговори различито су дефинисали статус непокретности аустријских и немачких поданика у земљама Антанте и осталим савезничким земљама. Аустријски држављани били су у повољнијем положају: Сен-жерменски мировни уговор од септембра 1919. године прописао је обавезни повраћај имовине у посед претходним власницима са аустријским домицилом. С друге стране, Версајски мировни уговор од јуна 1919. године предвиђао је обавезну ликвидацију имовине немачких поданика. У прописаном временском року имовина је у државној режији стављана на продају. Императив обавезности продаје у сваком посебном случају знатно је умањивао вредност понуде која се могла постићи на тржишту. Силе Антанте су овом одредбом настојале да одстране немачки економски утицај и да постигну својеврсну национализацију капитала у новонасталим европским земљама.

Највећи број секвестрираних поседа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца налазио се у власништву држављана Аустро-Угарске, па је спорну имовину требало у најскоријем року вратити власницима. Ово се, међутим, није односило на посед немачког кнеза Алберта Првог од Турн-Таксиса; или барем не уколико, на неки начин не би била оспорена чињеница његовог немачког држављанства. Правни заступници немачког кнеза тек су 1923. године код надлежних аустријских власти покренули поступак добијања потврде о аустријском држављанству.¹

1 Као извор за реконструкцију случаја коришћени су следећи новински чланци и публикације: „Афера Турн-Таксис иза кулиса”, *Политика*, 8. март 1925; „Изјава др Еда Лукинића”, *Политика*, 10. март 1925; „Где је истина? — Аустријско поданство г. Турн-Таксиса”, *Политика*, 11. март 1925; Е. Лукинић, *Одговор министра правде др Еде Лукинића*, Београд, 1925.

Већ новембра 1924. године министар правде др Едо Лукинић, пренебрегавајући очигледне чињенице и запостављајући државни и у оно време актуелни национални интерес, донео је одлуку о скидању секвестра са имања Турн-Таксиса. Случај је занимљив због великог броја важних људи из света политике који су у њему посредовали и тражили начина да се окористе. У ранијој историјској перспективи афера Турн-Таксис задрала је у хрватске националне сентименте зато што је спорно имање некада било у власништву древних хрватских феудалаца Зринских и Франкопана.

Према писању штампе почетак афере се везује за време када је функцију министра правде обављао др Нинко Перић (од августа 1923. до марта 1924. године). Тада је први пут био предочен податак о двојном (немачком и аустријском) држављанству кнеза, на основу чега је Ликвидациона комисија у саставу Министарства правде донела одлуку да се подигне секвестар са имања. Очекиван је још само формални потпис министра па да ствар буде коначно решена. Министар Перић је желео додатна разјашњења па се обратио писмом влади Велике Британије. Тамо су биле већ донете пресуде у сличним случајевима њихових држављана који су уједно имали и немачко држављанство. Превод званичног британског одговора достављеног Перићу показује да су британске власти ликвидирале имовину немачких држављана у случају двојног држављанства, чак и када су поред немачког ти грађани имали и британско држављанство.² Након више додатних правних експертиза Перић је коначно одбио да стави потпис на одлуку Ликвидационе комисије.

У својим „Мемоарима“ др Нинко Перић писао је о ванинституционалним притисцима којима је био изложен због донесене одлуке.³ Лично је Раде Пашић, син председника владе и радикалског вође Николе Пашића, долазио да тражи да се секвестар са спорног имања скине. Перић је као један од ре-

2 Превод британског писма објављен је у: „Ако би кнез био и аустријски поданик — енглески пример“, *Политика*, 12. март 1925. године.

3 А. Р. Милетић, „Из Мемоара др Нинка Перића (1886–1960)“ *Токови историје*, 1–2/2003, стр. 152.

тких радикалских министара без корупционашких мрља у биографији био и у овом случају неумољив. Револтирани млади Пашић је непосредно после разговора с њим једноставно резонувао: „Перића морамо да избацимо из владе јер неће ништа да нам чини”. Није се радило само о поменутом случају, већ о мноштву разгранатих послова који нису могли да се заврше без благослова министра правде. Чињеница да је син председника владе јавно износио ову претњу чини се да довољно снажно употпуњује слику о свеобухватној корупционашкој атмосфери на јавној сцени Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Приликом прве реконструкције кабинета марта 1924. године Нинку Перићу није био продужен министарски мандат. На његово место постављен је Првислав Гризогоно, политичар из редова Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића, који је такође заузео становиште да не треба скидати секвестар са имања Турн-Таксис.

Велики обрт настаје новембра 1924. године доласком др Еда Лукинића на место министра правде. Неколико дана по преузимању положаја Лукинић је донео одлуку да целокупно имање (око 30 хиљада хектара земље, углавном под шумом) буде враћено у посед Алберту Првом. Министар се позвао на званична акта и дописе аустријских власти која су потврђивала кнежево аустријско држављанство. Спорна је била чињеница да је уверење о држављанству прибављено тек јануара 1924. године, вероватно само у сврху добијања правног спора. Из упоредног права могао се применити британски образац ликвидације имовине немачких поданика са двојним држављанством. Иза случаја Турн-Таксис остало је много тога нејасног: зашто је министар у једној ствари која се могла различито тумачити изабрао управо начин штетан по државне интересе; или каква је истинска улога неформалних интересних група и посредника који су окруживали представнике власти.⁴ Изложена анатомија описане корупцијске афере јасно указује на злоупотребу дискреционог права одлучивања како би одређене правне чињенице протумачиле на начин који ће донети личну корист.

4 Загребачки *Обзор* је у бр. 118 пренео наводну изјаву Николе Пашића поводом Самосталне демократске странке Еде Лукинића: „Јест мала странка али нека јој буде Турн Таксис”.

ЧИНОВНИЧКА КОРУПЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Александар Р. МИЛЕТИЋ

На улицама запуштеног полуоријенталног Београда 1923. године улични пролазници могли су, уз остале знаменитости престонице, да виде велике плакате фирме за „посредничке услуге” са карактеристичним, видљивим називом „Медијатор”. Наслов фирме био је исписан крупним, масним словима, а у продужетку се нудило посредовање у готово свим пословима које спроводи државна администрација: од запослења у државној служби или накнаде ратних зајмова и различитих потраживања од државе, до продужења виза и издавања пасоша. Домаћој публици, навикнутој на свакодневину корупцију и изношење државних ингеренција на сав глас, плакати вероватно нису претерано упадали у очи. Да би странке имале додатни осећај поверења и сигурности, седиште агенције налазило се у улици Краљице Наталије, у близини важних државних надлештава.

Предузимљивост агенције ишла је много даље од насумичне огласне понуде за неслужбено-службену интервенцију у министарствима. Странке које су редовним путем конкурисале у државним надлештвима неочекивано брзо су добијале детаљно образложену повратну информацију не од стране власти којима су се обраћали, већ од љубазног пословодства агенције „Медијатор”. Тако је извесна Јага Бишкуп из Тужнога на кућну адресу добила понуду за посредовање у добијању пасоша у Београду. За услугу је тражено свега 90 динара. Скромно потраживање у овом случају вероватно је било компензовано великим бројем странака које су конта-

ктиране и засигурно разгранатим везама у министарствима социјалне политике, иностраних и унутрашњих дела поменутих на огласном плакату агенције.¹

У неколико (не)разоткривених афера од 1923. године забележен је истоветни „условни рефлекс” да се на дописе странака властима одговара из приватних канцеларија. Један такав допис из приватне архиве Нинка Перића указује да је београдски адвокат Драгиша Леовац, касније истакнути функционер Народне радикалне странке и члан скупштинске Анкетне комисије у афери Турн-Таксис, тражио 1000 динара провизије за услуге у посредовању.² Како у писму једној странци каже, исправу ће издејствовати „путем једне нарочите организације коју поседује(м)”. Понуда је била потпуно неприкривена: странке су од Леовца добијале писма са уредно назначеном ценом услуге, адресом и контакт телефоном.

У данима најгоре запуштености краљевске државне администрације 1923. и 1924. године чак су најобичнији писари добијали прилику да уцењују грађане. Поменути „условни рефлекс” појављивао се брутално, без званичне форме, љубазности и етикете у дописима Драгише Леовца и пословодства агенције „Медијатор”. Међутим, сви наведени случајеви проистекли су из истоветне системске грешке и пропуста у организацији. У државним надлештвима није била обезбеђена тајност података смештених у текућим архивама, тако да су бројна лица могла лако да дођу до званичних докумената. О томе сведоче интерни реферати савесних чиновника из Министарства социјалне политике у којима се указивало на праксу изношења докумената из текуће архиве ван службених просторија и зграде самог Министарства. Системски пропусти овог типа дозвољавали су да се кору-

1 „Покрајинска управа за Хрватску и Славонију — Министарству унутрашњих дела (одељењу за Државну заштиту)”, Загреб, 10. децембра 1923. Међу материјалима се у прилогу налази и велики огласни плакат агенције, Архив Југославије, 14–37–114.

2 У средишту афере био је незаконит поступак министра правде Еда Лукинића који је подигао секвестар са имања немачког држављанина кнеза Максимилијана Турн-Таксиса.

пција у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца одомаћи на свим нивоима чиновничке хијерархије — све до најнижих писара који су покушавали да се окористе.

Лош материјални статус тадашњег чиновништва могао би се означити као извоз мита и изнуде странака јавне администрације. Према неким истраживањима, у периоду између 1913. и 1925. године цене хране порасле су 24,5 пута, станарина 46,8 пута, одећа 29,4 пута, док су плате чиновника увећане само 12 пута.³ Царински персонал Краљевине био је тако слабо плаћен да је томе требало прилагођавати царинску политику земље. Цариници су због подмићивања били потпуно неупотребљиви за наплату високих царинских тарифа. Марта месеца 1920. године власт је укинула слободан режим увоза и увела забрану увоза луксузне робе. Замишљена према старом меркантилистичком рецепту, забрана је требало да спречи тражњу девиза у земљи и непрестане монетарне ударе на вредност динара. Режим је био на снази наредних седам месеци и показао се потпуно неефикасним. Персонал на царинарницама био је корумпиран, па се кријумчарење робе одвијало без икаквих запрека.

Због додатних „трошкова” цена роба је порасла на црном тржишту, а ево како је млади Милан Стојадиновић — у време пре него што је постао министар „чувен” по бројним аферама, у „Политици” 9. новембра 1920. године указао на ову појаву: „Уношење забрањених артикала у нашу земљу вршено је и даље, само не јавно, већ путем кријумчарења, не са полагањем царине, већ са плаћањем мита. Ова забрана није нас приморавала да напуштамо луксуз, већ је ширила корупцију: није нас учила штедњи, већ је, на против увећавала расходе, пошто су цене забрањеној роби скочиле. Како се роба увозила, то је наравно потреба за девизама ради плаћања луксузних артикала и даље постојала. Државна каса место да ужива благодети ниских курсева размене, имала је још ту суву штету, да види своје царинске приходе смањене услед вршеног кријумчарења”. Стојадиновић се залагао за умерене

3 Мијо Мирковић, *Економска ситуација Југославије 1918–1941*, Загреб, 1950, стр. 25.

царинске тарифе које ће држави, и са постојећим чиновничким кадром, доносити редовне приходе, а против радикалних царинских мера које се са таквим персоналом не могу спровести у дело.

Корупција и неопходно „подмазивање” на железници постали су временом потпуно одомаћена и уобичајена ствар. „Политика” од 1. септембра 1918. године објавила је сведочење једног трговца који отворено у контексту транспортних трошкова наводи да је платио мито у износу од 30.000 круна како би седам вагона робе стигло из Беча у Земун. У истом листу од 6. октобра 1919. године стоји: „Пре неки дан један савезнички генерал који је обишао наше крајеве, изнео је отворено: Чим се уђе у Краљевину СХС осећа се на првом кораку неред и хаос. Машиновођа мога воза намерно је заставио локомотиву насред поља. Кад су му путници дали неколико хиљада круна напојнице, машина је брзо била доведена у ред и наставила је пут”.

Несавесност чиновника компромитовала је велики труд уложен у значајне националне пројекте. О томе говори случај *Закон о исељеницима* који је током 1921. године припреман уз садејство неколико министарстава и обиље упоредне законодавне грађе, коју су достављали службеници из дипломатских представништава у Италији, Аустрији, Грчкој, Немачкој и Француској. Подаци су минуциозно упоређивани у потрази за најбољим решењем које би одговарало домаћим приликама. Нарочита пажња посвећена је заштити исељеника од стране агената паробродарских компанија, који су често злоупотребљавали неупућеност исељеника и наметали им превелике цене услуга. Систем тзв. концесиониране пловидбе исељеника био је у званичним актима југословенских власти замишљен као кључна институција заштите грађана од прекомерних провизија агената паробродарских агенција. Једини посредник између странке и агенције требало је да буде државна власт која пружа правну и социјалну заштиту, уређује питање цене и услова транспорта и сва друга важна питања њихових односа. Државне власти делују аутоматизмом поступка а по завршетку странка добија потребне папире

и плаћа најмању тржишно исплативу цену путовања.

Реферат секретара Министарства социјалне политике Милана Кузманића показује како се због корумпираности чиновника добро замишљен систем концесиониране пловидбе исељеника у пракси изродио у супротност. Сачуван у документима Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих дела, реферат је драгоцено сведочанство о аномалијама у раду државне администрације: испаштању правдољубивог и савесног чиновника услед злоупотреба, нерада и нереда околине и претпостављених. Кузманић указује на недозвољени фамилијарни однос између извесног Петровића, шефа агенције „Hamburger Line”, и шефа Исељеничког одсека при Министарству социјалне политике др Несторовића. Несторовић је Петровићу дозвољавао стални приступ у просторије Одсека; такође, Петровић је имао увид у спискове странака што је створило могућност за изнуду новца од странака. Тако је држава у случају концесиониране пловидбе исељеника намах губила чудотворно дејство да буде свеprisутан и невидљив регулатор и правни заштитник грађана. Неодговорност једног чиновника изругивала се вредном и преданом раду великог броја људи који су учествовали у састављању поменутог закона. Кузманић је за ревност и савесност био „награђиван” укорима и премештајем у други одсек Министарства, док су чиновници против којих је био покренут кривични поступак због злоупотреба уживали протекцију. Кузманић наводи: „Кад сам на једног од тих чиновника, који је иначе радио у истој соби са мном пар пута упозорио Др Несторовића на његов несолидан рад, овај га је узео у одбрану, дапаче — да га како мислим, отме овој контроли, дао му је на располагање посебну собу што немају нити сви референти одсека. За овог истог чиновника дознао сам, да је и након горепомеутог случаја примио опет од странке новаца а у сврху испословања пасоша у року од 15 дана.”

Корупција у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца је, изузев као хроника скандала, добијала додатну димензију у сваком поједином случају када су оштећене странке били представници неспских народа, с обзиром да је злоупотребе и

изнуђивања чинио србијански персонал Министарстава у Београду. Хрвати су били највише заступљени у контингентима исељеника па су малверзације око издавања пасоша одмах добијале политичку димензију. Лоше плаћени чиновници у Београду су насртљивошћу додатно тровали наслеђене хрватско-српске размирице. У поменутом случају Драгише Леовца може се наћи реакција испоставе Министарства унутрашњих послова за Хрватску и Славонију о погубности утицаја који поступање београдских чиновника има у хрватској јавности: „Котарска област у Цриквеници извјешћује, да ова писма особито зло дјелују на пучанство, да радићевци ове дописе израбљују за протусрпску агитацију, док велики жупан моли, да се подуму кораци да се томе на пут стане, јер ово није осамљен случај оваковог израбљивања странака (...) Овакови се пљачкашки испади неодговорних адвоката и њихових ‘нарочитих организација’ безувјетно морају најжешће сузбијати, ако се неће да се пучанству отме сва вјера у честитост власти и ако се неће, да се све листом натјера у табор Радићев и других субверзивних елемената. Част ми је стога молити Вас, Господине Министре, да изволите овој ствари посветити сву пажњу и онемогућити овај надасве штетан рад адвоката Леовца, његове ‘нарочите организације’ и сличних пљачкашких предузећа, чији рад крњи углед власти и служи као јако средство агитације против данашњег стања”.

У тзв. Јужној Србији, како је официјелно у време Краљевине називана данашња Македонија, злоупотребе чиновника биле су доведене до крајњих размера институционализованог насиља, бахатости и самовоље. Неколико упечатљивих слика из књиге Владана Јовановића „Југословенска држава и Јужна Србија” илуструје размере непосредне отимачине: „Тамо је боље бити жандар, него ли министар унутрашњих дела у Београду; тамо је боље бити шумар него министар шума; тамо је боље бити пољак него министар пољопривреде и вода. Све је тамо моћно и богато. Богато је зато што је моћно и несавесно.” Чиновнички положаји са којих су убирани значајни приходи допадали су у руке најлошијег чиновничког материјала. У Велесу су међу полицијским писарима и

деловођама радили „бивши конобари, ђевабџије, чистачи обуће, лађари, поткивачи, типографи”. Управо такви службеници наметали су кулук, бесправно секли шуму, отворено изнуђивали новац, по феудалном обичају приморавали људе да их дочекују, хране и госте.

Чини се да су наведени случајеви злоупотреба почињених у Македонији само екстрем испољавања аномалија чиновништва Краљевине. Оријентални јавашлук је још у позно турско време одликовала широка дисперзија инстанци администрације које је могао покренути једино одговарајући бакшиш. „Стандарди” корумпираности администрације у Краљевини изгледа да нису заостајали. Један машиновођа локомотиве, цариник или обичан писар били су суверени господари ситуације на малом делокругу располагања државном влашћу. Системски пропусти у организацији службе и слаб материјални положај службеника учинили су легитимним њихово посезање за митом и злоупотребама. Свакодневица гламурозне, министарске корупције обесмишљавала је ма какав предочени принцип субординације, дисциплине или контроле којима би се овом злу стало на крај.

ЗЛОУПОТРЕБЕ БУЦЕТА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Александар Р. МИЛЕТИЋ

Насиље Првог светског рата послало је у историју концепт „златног стандарда” у трговини и традиционални, деветнаестовековни буџет беспрекорно уравнотежених ставки прихода и расхода. Суочени са огромним трошковима, национални кабинети су током рата посезали за неуобичајеним и недозвољеним начинима финансирања. Најчешће се прибегавало штампању новчаница као „најбезболнијем” виду прикривеног опорезивања. Србијанске финансије, скрупулозно вођене и контролисане у времену краткотрајног парламентаризма од 1904. до 1912. године пребродиле су, наизглед успешно, дуготрајни период ванредних околности Балканских ратова, а затим и великог светског рата. Вредност динара одржавала се захваљујући финансијској потпори Савезника, чак и под доминацијом аустро-угарског окупационог режима.¹ У новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца дуго времена није било државног буџета изгласаног од стране пуномоћног народног представништва у предвиђеном року и процедури. Тешко је говорити о корупцији у околностима када нису постојали ни елементарни рачуноводствени принципи у концепту и реализацији буџета, па су разни облици корупције били латентно присутни.

Више буџетских и законских предиспозиција институционализовале су корупцију у области буџетске политике. Ванредне прилике државно-правног провизоријума у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, биле су изговор њеним владама да само-

---

¹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 394–6.

стално воде финансијску политику земље. Извршне власти су током провизоријума стално увећавале масу динарских новчаница на тржишту.² У још неорганизованој држави, без редовних пореских и царинских прихода био је то најважнији извор финансирања државних потреба. Међутим, држава се на овај начин могла финансирати само на динарском валутном подручју, док је већи и економски значајнији део државе још увек у употреби имао крунске новчанице. Пошто корист од инфлације може имати само инстанца која новчанице емитује, југословенска држава је од непрестаног прилива крунских новчаница из Мађарске и Аустрије имала само штете. Финансијске власти у Београду у таквим околностима, показале су нарочиту домишљатост и безобзирност у креирању новчане масе коју иначе нису могле да емитују. Спроведена је акција тобожње замене излизаних крунских новчаница. Према ондашњим проценама радило се о вредности од око 300 милиона круна у оптицају, а све повучене новчанице су поново емитоване кроз непосредне државне расходе.³ Истоветна превара учињена је приликом замене крунских новчаница за динарске када је значајан контингент крунских новчаница (око 922 милиона круна или око 20 одсто целокупног круског оптицаја у земљи) поново враћен на тржиште.⁴ Иако се можда могу правдати државним разлогом и логиком непосредних околности, описани поступци финансијских власти побудили су велико незадовољство у тзв. пречанским крајевима где је круна била платежно средство. Нарочито је хрватска јавност била узнемирена таквим поступцима. Чак ни аналогија са емисијом и обезвређивањем динарских новчаница не може поправити слику о краљевским владама које су свесно обмањивале грађане, без обзира на крајњи циљ буџетске политике.

2 Државно-правни провизоријум у Краљевини СХС трајао је од проглашења државе 1. децембра 1918. године до доношења Видовданског устава 28. јуна 1921. године.

3 За овај контингент новчаница постигнут је договор са централном емисионом банком Аустрије у Бечу. Славко Шећеров, *Наше финансије 1918–25*, Београд, 1926, стр. 14. О истом је писао Рудолф Бићанић у књизи *Економска историја хрватског ишћања*, Загреб, 1938.

4 Ibid., стр. 14.

Први регуларан државни буџет који је изгласала Народна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био је буџет за 1922/23. годину. Средства назначена буџетом уредно су расходована све до децембра 1922. године када су у појединим министарствима забележени расходи већи од предвиђених. Када је једном учињен преседан ствар је надаље могла да функционише по инерцији, па се у наредним буџетима појављују спектакуларнији случајеви. Такав је био случај откупа половине акцијског фонда фабрике папира Милана Вапе средствима која нису била предвиђена буџетом за 1923/24. годину. Индустијалцу Вапи исплаћено је 20 милиона динара „(...) из Обртног Капитала Управе Монопола, иако тај фонд није био за то изгласан у ранијем финансијском закону (...)”.⁵ Далеко озбиљнију аферу произвео је откуп „Јужних и Оријенталних железница” 1924. године, упркос томе што за ову сврху буџет није предвидео средства. Случај је био утолико сумњивији јер је подразумевао откуп деонице Ђевђелија-Солун на грчкој државној територији.⁶

Проблеме у покривању редовних државних расхода стварало је преусмеравање новца за сврхе које нису биле планиране буџетом. Економски експерт Славко Шећеров пренео је примедбе војног министра: „Кад он хоће да купи цокуле и да их плати готовим новцем, може их добити по 64 дин. пар; а кад их купује на почек мора их платити по 120 дин. Дакле, мора их платити близу 100 одсто скупље, зато што лиферанти морају чекати на исплату. Несумњиво је дакле, да је један од главних разлога што су државне набавке скупље него ли приватне, то што држава не плаћа одмах и што они који држави лиферују, никад нису сигурни када ће добити новац за извршену лиферацију”.⁷

5 Ibid., стр. 97.

6 Говор народних посланика Шевкије Бехмана и Косте Куманудија приликом претреса буџета, Стенографске белешке Народне Скупштине КСХС од 5. фебруара 1924. године. Епилог ове афере која је касније утицала и на међудржавне односе између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Грчке, видети у: Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918–29*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002, стр. 286.

7 Славко Шећеров, *Наше финансије 1918–25*, op. cit., стр. 104.

Како то да се поред развијене нормативне регулативе у области буџета у наведеним случајевима није појавила контрола, нити је покренут поступак за утврђивање одговорности за учињена прекорачења или злоупотребе буџетских средстава? Одговор је једноставан и чини се да је у њему основ техничких пропуста који су доводили до наведених злоупотреба. У првом реду радило се о недовољном персоналу којим је Главна контрола располагала за сложени посао верификације свих буџетских рачуноводствених операција. Иако је Краљевина Србија за исти посао имала на располагању 126 рачуноиспитача, знатно увећана југословенска држава имала их је само 60 на броју. Такође, ни завршни рачуни, као општи упоредни преглед предвиђених и реализованих буџета нису били на располагању јавности. Министар финансија др Нинко Перић затекао је 1926. године толико нагомиланог и необављеног посла на изради завршних рачуна да је наредио да се потпуно напусти рад на рачунима од пре 1924. године како би се бар од нечега почело.⁸ Постављени систем је у основи пружао осећај сигурности у случају злоупотребе. Овај принцип био је идеалнотипски представљен у институцији диспозиционих фондова који су били редовно увршћени у буџете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Непријатељско окружење и спољнополитички заплети у којима се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца налазила од самог почетка постојања служили су као стални изговор за стварање и одржавање посебних „поверљивих” или „диспозиционих” фондова за непредвиђене потребе. Под појмом „диспозициони фонд” подразумевају се „посебна средства предвиђена буџетом у глобалном износу, с овлашћењем наредбодавцу (шефу државе, министру спољних послова и сл.) да њима може слободно располагати ради остварења одређених циљева везаних за његову функцију, без јавног полагања рачуна, или чак и без икаквог полагања рачуна (тајни диспозициони фонд)”.⁹ У буџету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за

8 Александар Р. Милетић, „Из мемоара др Нинка Перића (1888–1960)”, *Токови историје*, 1–2/2003, стр. 152.

9 „Диспозициони фонд”, у: Стеван Куколича, *Организационо-пословни лексикон израза, појмова и метода*, Први том, Рад, Београд, 1986.

1920/21. годину за деловање Министарства иностраних дела било је предвиђено око 7,6 милиона динара, од чега три милиона „на ванредне трошкове, достојније заступање државних интереса и на поверљиве цели”. Диспозициони фондови у Министарству иностраних дела били су константно заступљени у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. „Поверљиви циљеви” овог министарства били су дуго времена везани за покушај остварења утицаја на унутрашње прилике у Албанији. За утицај у суседној земљи надметали су се Италијани и Југословени, а утицајне личности на албанској страни су још од времена Пашићеве балканске политике били навикнути на новац као средство убеђивања.

У буџету за 1924/25. годину Министарство иностраних дела је уз диспозициони фонд „на ванредне трошкове” у износу 8 милиона динара добило и „Специјални поверљиви кредит” у износу девет милиона динара. Половина наведеног износа исплаћивана је у француским францима, у време када је редовна плата свих министара у влади била 12.630 динара. Дугогодишњи министар спољних послова Момчило Нинчић био је толико богат да је тешко одолети помисли на злоупотребе диспозиционих фондова. Историчар Брана Глигоријевић је поводом Нинчићевог богатства пренео следећу анегдоту: „Једном приликом министар Двора донео је краљу, по његовој поруци, каталог неких антиквитета од сребра и порцелана. Александар је дуго гледао те лепе предмете, али видевши цене, брзо је вратио каталог и рекао: ‘Ово може само Нинчић да купи’. Тада се чуло да је Нинчић потрошио салан новац на украшавање новосаграђене виле и уређење парка око ње”.¹⁰

Поверљиви фонд председника владе био је исплаћиван 60 одсто у злату и износио је 800.000 динара у буџету за 1924/25. годину. Министар унутрашњих дела имао је на располагању пет милиона динара. Народни посланик Салих Баљић је на претресу буџетских дванаестина, 27. јула 1925. године прете-

¹⁰ Забелешка министра Двора Милана Антића наведена према: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, стр. 172.

ствовао „зашто се утрошак ових кредита не стави под контролу скупштинског одбора од тројице посланика како то прописује чл. 106 финансијског закона за 1924/25. годину”. Описани случај сведочи о непостојању елементарне контроле тако великих средстава која су дата на коришћење поменутиим министрима. Да ли се уопште може говорити о корупцији уколико не функционишу законом прописани механизми за њено детектовање?

Министар правде Лазар Марковић у свом министарству није имао диспозиционе фондове, па су његове злоупотребе брзо изашле у јавност и попримиле карактер великих корупционашких афера. Отежавајућа околност по Марковића налазила се у чињеници да га је на министарском положају наследио др Нинко Перић, један од ретких страначких колега који није био спреман да интересе Народне радикалне странке стави изнад принципа јавне службе. Преузимајући Министарство, Перић је наследио трагове злоупотреба свог претходника. Трагови су били тако очигледни да су се понекад сами откривали и излазили у јавност. Перић, наиме, није претходно имао намеру да их истражује или раскринкава починиоца. Када је требало штампати додатних милион обвезница ратне штете, применио је стандардну процедуру. Расписана је лицитација, а посао је добио „Хрватски штампарски завод” из Осијека који је понудио најповољнију цену услуге (0,42 динара по комаду). У свему није требало да буде било чега сензационалног, међутим, штампа се досетила да је Лазар Марковић, не тако давно, штампао три милиона истих обвезница по цени од 2,5 динара по комаду, без претходне лицитације. Штета коју је држава претрпела само у овом случају била је преко шест милиона динара. О провизији коју је за себе одвојио овај министар Правде, може се само нагађати, с обзиром да је накнадно утврђена његова веза са власником штампарије која је обавила посао.¹¹

Марковић је услугу штампања платио буџетским средствима симулирајући како је посао хитан па зато није могуће

¹¹ „Поштена лицитација обвезница”, *Цицварићев београдски дневник*, 2. новембар 1923.

спровести уобичајену лицитацију. Касније се испоставило да је са закључењем посла и поред „хитности” отезао неколико месеци. Да би се стекла представа о величини проневерених шест милиона динара, поменућемо да је буџетске 1923/24. године отприлике толико новца било издвојено за потребе свих учитељских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Исте године, за потребе свих уметничких школа у земљи било је издвојено око 1,1 милиона, за грађанске око 4,1 милиона, а за „набавку, растурање и популаризацију књига за народ” сума од 175.000 динара. За потребе „народног просвећивања” из буџета Министарства просвете издвојено је 2.645.000 динара, итд.¹² Исти министар је за ову и мноштво других злоупотреба одговарао и пред Народном скупштином фебруара 1924. године. Током изношења пресуде могао се претрести читав постојећи арсенал злоупотреба и корупције. Тадашњу јавност свакако није изненадила ослобађајућа пресуда нарочито ако се зна да су у скупштинским клупама већине седеле Марковићеве страначке колеге. Како су пренеле тадашње новине „он се тријумфално вратио у свој страначки клуб” након гласања.

Др Нинко Перић још је неко време одолевао корупционашким круговима. Око њега се поступно стварало нерасположење у круговима тзв. пашићеваца, а на тренутке је изгледало као да је, заподенуо рат са свим учесницима на политичкој сцени. „Самоуправа” је пренела једну његову убедљиву скупштинску филипику против система свеопште злоупотребе и корупција. Повод је било отпуштање једног начелника у Министарству који је Перићу желео да протури невероватну замисао у вези са поруцбином војничких одеља израђиваним у казним заводима. Казнени заводи били су под ингеренцијом министра правде, а њихове израђевине су из разумљивих разлога биле јефтиније него на тржишту. Уместо да поруцбина иде непосредно Министарству војном, начелник је уговорио посао са посредничком фирмом, која је готова одеља требало само да откупи, а након тога да их препрода војсци. Начелник је сасвим разумљиво добио отказ, а Перић је и око

12 Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, Први том, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 91–9.

тога морао да се објашњава са Скупштином. Овај део обраћања завршио је речима: „(...) Али, господо, појмови о честитости и поштењу после рата су мало ослабили и када ја употребљавам сва средства да у корену спречим сваки акт који би за собом могао оставити слику непоштења ма и по форми па се нађе неко и овде да ме у томе омета онда је то жалосна награда напорном исправном раду и мора да заболе”.¹³ Десетак дана након одржаног говора, приликом реконструкције кабинета Нинко Перић је испао из владе. То је изгледа могао бити једини епилог статистичке грешке у вероватноћи појављивања некорумпираног министра из редова Народне радикалне странке. Да ли је, после свега, ипак наивно претпостављати да су системске слабости у организацији контроле буџетског рачуноводства последица нехотичних пропуста или се радило о систему и намери? Да ли се неуспели експеримент Видовданског парламентаризма може на овај начин непосредно доводити у везу са корупцијом?

---

13 „Говор Г. Др-а Нинка Перића Министра Правде”, *Самоуправа*, 12. марта 1924.

СКУПШТИНСКИ АНКЕТНИ ОДБОР ЗА БОРБУ ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ

Горан АНТОНИЋ

Корупција је била један од крупних проблема Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јер је у значајном степену била присутна у раду највиших државних органа. У неколико махова у Народној скупштини вођена је оштра политичка борба између владајућих и опозиционих странака с циљем да се усвајањем закона онемогући корупција и да се пред лице правде изведу кривци за њено ширење. Историја Анкетног одбора формираног средином 1926. године ради сузбијања корупције најбоље илуструје те догађаје и указује на разлоге због којих су истраге злоупотреба у највишим државним органима биле осујећене у највећем броју случајева.

Почетком 1926. године краљ Александар Први Карађорђевић покренуо је иницијативу да се актуелни председник владе Никола Пашић уклони из јавног живота и да се додатно појача утицај двора на владајућу Народну радикалну странку — најстабилнији монархов ослонац у политичком деловању. За остварење наведеног циља употребљени су корупцијски скандали Радета Пашића, сина Николе Пашића. Марта 1926. године парламентарна опозиција покренула је велику антикорупцијску кампању. У Народној скупштини поднесене су две интерпелације у којима је захтевано да се пред скупштинским посланицима испита улога Радета Пашића у склапању пословних уговора између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и више предузећа. У интерпелацијама Раде Пашић је осумњичен да је примао огромне новчане провизије као посредник у закључивању послова који су држави нанели

велике финансијске штете. Опозиција је тражила да се утврди и одговорност Пашићевих саучесника из редова истакнутих чланова Народне радикалне странке који су као високи државни функционери омогућили склапање штетних уговора.

Никола Пашић је одлучио да одгоди заседање Народне скупштине до почетка маја како би онемогућио скупштински претрес поводом поднетих интерпелација, уз оправдање да предстоје велики верски празници Ускрс и Рамазан. Хрватска сељачка странка, коалициони партнер Народне радикалне странке, упутила је, упркос томе, захтев Пашићу да се скупштинска седница одржи раније. Пашић је одбио захтев и влада је пала почетком априла. Покушај заташкавања синовљеве корупцијске афере уклонио је заувек са власти политичара који се сматра за једног од најистакнутијих српских државника. На тај начин, краљ Александар је елиминисао најопаснијег политичког конкурента и ставио под контролу Народну радикалну странку. Убрзо је формирана нова влада под председништвом радикалног првака Николе Узуновића који је био веома близак двору. Један од важних краљевих интереса и интереса Народне радикалне странке било је спречавање даљих последица покренуте кампање за сузбијање корупције. Био је то један од разлога да се у наредних годину дана смене, једна за другом, четири владе Николе Узуновића.

Током априла 1926. године опозиција је дошла до материјалних доказа о злоупотребама Радета Пашића. Комисија Министарства за трговину и индустрију извршила је изненадну контролу пословних књига филијале „Славенске банке Д.Д.” у Београду, где је млади Пашић имао лични рачун. Комисија је утврдила да је Раде Пашић преко „Живостенске банке” из Прага примио два милиона чехословачких круна од предузећа „А.Д. за машинска и мостовна предузећа” из Чехословачке, чиме је доказана његова кривица у афери Адамстал из 1924. године.

Поднете интерпелације стављене су на дневни ред Народне скупштине тек средином маја. Представници опозиције

подржали су предлог Хрватске сељачке странке да се формира посебан скупштински Анкетни одбор са задужењем да у року од два месеца спроведе истрагу поводом афере Адамстал и других корупцијских скандала и изради закон за сузбијање корупције у року од месец како би се повела општедруштвена борба против тог „зла”. Представници Народне радикалне странке супротставили су се поменутом предлогу и заложили да се оснује само Анкетни одбор за испитивање корупцијских афера са мандатом од шест месеци. Приликом гласања радикали су остали у мањини и Узуновићева влада је пала. Међутим, краљ је одбио њену оставку. Убрзо је дошло до политичке нагодбе и Хрватска сељачка странка је на поновљеном гласању од 27. маја гласала за радикалски предлог у вези са Анкетним одбором. Почетком јуна формиран је одбор од представника парламентарних странака са мандатом од шест месеци који је требало да сачини извештај о корупцијским аферама и поднесе га Народној скупштини.

Опозиција је била незадовољна јер је сматрала да се намерно одуговлачи са утврђивањем одговорности криваца. Процена опозиције показала се тачном. У наредним месецима Анкетни одбор је споро и уз доста мањкавости обављао свој посао. Када је крајем новембра одбор требало да оконча истрагу и сачини извештај за Народну скупштину показало се да је то немогуће урадити, јер су његови чланови различито тумачили резултате истраге. Радикалски одборници сматрали су да у корупцијским аферама не постоји ничија лична одговорност и да су злоупотребе производ несавесног рада државне управе. Насупрот томе, опозициони одборници сматрали су да постоје докази за корупцију Радета Пашића као грађанина, Николе Пашића као председника владе, а Милана Стојадиновића, Велизара Јанковића и Драгутина Којића као бивших радикалских министара. У настојању да спрече расправу о извештају Анкетног одбора пред Народном скупштином радикали су почетком децембра изазвали кризу владе. Никола Узуновић је поднео оставку и тиме онемогућио рад парламента. Пар недеља касније Узуновић је поново формирао владу, а прва седница Народне скупштине одржана

је тек крајем јануара 1927. године. Тада је на предлог радикала усвојена одлука да се Анкетном одбору одобри продужење рока за подношење извештаја Народној скупштини за десет дана.

Влада је пала још једном у међувремену, па је Узуновић почетком фебруара 1927. године саставио другу и то од радикала и представника Словенске људске странке, до тада опозиционе партије. Нова политичка коалиција донела је промену односа снага у Анкетном одбору, с обзиром да је др Хоцар, одборнички мандатор Словенске људске странке, обезбедио радикалима глас предности. Радикали су на седници Анкетног одбора усвојили извештај у облику какав им је одговарао, што је значило да је са Радета Пашића и бивших радикалских министара скинута сумња за корупцију а одговорност приписана нижим државним чиновницима. Када је 10. фебруара Народној скупштини предат извештај Анкетног одбора, влада је преко председника Скупштине одбила предлог опозиције да се о њему расправља по хитном поступку, уз образложење да већина у Анкетном одбору не захтева хитност. Остављен за неки будући скупштински дневни ред извештај више никада није разматран. Тиме је окончан рад Анкетног одбора и завршена једанаестомесечна антикорупцијска кампања опозиције.

Судбина формираног Анкетног одбора одличан је пример за сагледавање основних проблема корупције у власти. Мада су постојали непобитни докази, кривци никада нису изведени пред лице правде услед константних злоупотреба државних институција, спретних политичких махинација владајуће странке уз снажну подршку Двора и недовољне решености опозиције да пружи јединствен отпор Народне радикалној странци. Преовладали су ситни страначки интереси и декларативно залагање за антикорупцијску борбу. Из овога се може закључити да решеност за сузбијање корупције највише зависи од политичких фактора, чиме корупција постаје пре свега политичко питање а тек после питање правде и заштите интереса државе и грађана.

ДРУГА СТРАНА МИТА О „СРПСКИМ НАЦИОНАЛНИМ РАДНИЦИМА” У МАКЕДОНИЈИ

Владан ЈОВАНОВИЋ

Питање „политичке хигијене” и односа представника власти према држави наметнуло се у Србији непосредно после Балканских ратова. Подсећајући колеге у парламенту фебруара 1914. године да је некадашња политичка борба под заставом програма и народних трибуна мутирала у „борбу око новчаних завода”, Јован Скерлић је приметио да је све већи број српских политичара успео да усклади мандат народног посланика са мандатом „државног лиферанта”.¹ Пракса представника власти да улазе у отворену трговину са државом указивала је на озбиљну деградацију моралних вредности, при чему је стање поратне стихије и неконсолидованости југословенске државе погодовало развоју корупције. На неразрешеним привредним аферама девалвирано је поверење у судски систем, док је истовремено стасавала млада југословенска буржоазија у стадијуму својеврсне „позне првобитне акумулације”.²

За разлику од експонираних носилаца највиших државних функција, политичари овенчани ореолом „националних радника” били су на маргини интересовања јавности. Значај „националног рада” у Македонији и Старој Србији — главним територијалним добицима који су приписивани радикалима, био је повод за евоцирање успомена на пожртво-

---

1 Јован Скерлић, *Фелџони, Скице и говори*, Просвета, Београд, 1964, стр. 383–4.

2 Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, Стварност, Загреб, 1968, стр. 24–40.

ване „националне раденике”, храбре војводе, четнике и учитеље. Тој плејади ликова припадали су многи који су после 1918. године националне заслуге преточили у успешне политичке каријере.³ Један од њих је био првак Народне радикалне странке Јован Ћирковић, чија је слава из периода турске власти допринела његовој политичкој афирмацији и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Упркос формалним признањима за национални рад која су стизала од краља, патријарха и локалних функционера (носилац ордена Светог Саве II степена, почасни грађанин Струге итд), Ћирковић је био подложен искушењима карактеристичним за чиновнички апарат на југу, па се може рећи да је поред крупних врлина био носилац и свих мана Радикалне странке. Према сведочењу бившег функционера из Кратова Стевана Симића, Ћирковић је као владин комесар за избеглице у Солуну заједно са начелником Кумановског округа Ранком Трифуновићем однео државну штампарију и продао је у Скопљу. У исто време Ћирковић је био оптужен и за утају 1.000 наполеондора намењених за српску пропаганду у Албанији, када се бранио причом да се чамац са новцем преврнуо на Охридском језеру!⁴ Према Симићевим речима, Ћирковић је 1922. године за 100.000 динара спасао казне велешког рентијера и „ратног

3 Владан Јовановић, „Контроверзе ‘Ћирко-паше’ — Прилог за биографију радикалског првака Јована М. ирковића (1871–1927)”, *Токови историје*, бр. 3–4/2000, стр. 95–106. Национално-просветна пропаганда у Македонији под турском влашћу сматрана је државним приоритетом, како у Србији, тако и у Бугарској. После стварања Краљевине СХС већина „националних радника” и комитских војвода (чак и делатника ВМРО) постаје стуб југословенског чиновничког апарата у Македонији, под изговором да су били најбољи познаваоци тамошњих прилика. Многи од њих су се афирмисали као прваци Народне радикалне странке, сенатори, народни посланици, банови, велики жупани и високи полицијски функционери (Василије Трбић, Живојин Рафајловић, Јован Ћирковић, Спира Хаџи-Ристић, Бора Миловановић, Живојин Лазић, Михајло Каламатијевић, Влада Пуздерлијевић, Јован Алтипармаковић, Јован Алексић, и други).

4 Архив САНУ, *Успомене о људима и догађајима у Македонији 1912–1941*, бр. 13313/1, *Ранко Трифуновић*, стр. 9; бр. 13313/2, *Јован Ћирковић*, стр. 5. Закључак комунистичког новинара да „на дну Охридског језера лежи још доста сељачких успомена на његову управу”, управо представља алузију на ту солунску епизоду (Наведено према: *Радник*, бр. 82, Београд, 1923, стр. 3).

злочинца” Бориса Крстића, који је убрзо добио краљево помиловање. За исту суму, Ћирковић је 1925. године „израдио помиловање” и за битолског лекара Робеа, осуђеног у време бугарске окупације на 20 година робије због малверзације, утаје, крађе болничких инструмената и хране и за смрт 136 српских рањеника и војника који су се у тренутку бугарског напада затекли у болници. Ћирковић је, према истом извору, довео из Бугарске пребеге и „ратне злочинце” Крсту Лондрева, Јована Алтипармаковића, Илију Даркова и друге. Упркос оптужбама политичких опонената Никола Пашић га је држао уз себе као поверљивог човека. Ћирковићу су као најутицајнијем радикалу у битолском крају приписиване све изборне махинације, због чега су га противкандидати 1925. године острашћеним језиком називали „архилоповом” и „смутљивцем”.⁵ Поред тога, познанство Ћирковића са припадником ВМРО Петром Чаулевим и везе са замеником министра унутрашњих послова Живојином Лазићем вероватно су допринели да се ћерка поменутог војводе Марина Чаулева нађе 1925. године на листи државних питомица Краљевине.⁶ На сумњиву природу Ћирковићевих односа са припадницима ВМРО упозоравао је Стеван Симић оптуживши га да је заједно са Живојином Лазићем радио на придобијању бугарских комита, што је довело до масовног амнестирања људи криминалних биографија. Ћирковићевом заслугом дошло је до политичке рехабилитације Јована Алтипармаковића и Владе Пуздерлијевића, иако се доцније за другог испоставило да је 1927. године стајао иза убиства генерала Ковачевића у Штипу.⁷

Један од финансијских спонзора и идеолога „четовања” по Македонији био је Живојин Рафајловић. Рафајловић је 1921. године заједно са тадашњим председником југословенског парламента Марком Трифковићем био умешан у аферу са препродајом бакарних жица, али је истрага каналисана на гоњење ситнијих чиновника по Велесу. Бакарна жица је купљена од Дирекције ратног плена као старо и расходовано гвожђе за 80.000 динара, а потом процењена на милион

5 Архив САНУ, бр. 13313/2, *Јован Ћирковић*, стр. 6–10.

6 Архив САНУ, бр. 13314/39, *Државна питомица*, стр. 1–2.

7 Архив САНУ, бр. 13313/3, *Живојин Лазић*, стр. 2–13.

динара и продата као нова.⁸ Поред тога, Рафајловић је у лето 1922. године као министар шума и рудника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца оптужен да је на своју руку издавао концесије за копање камена и експлоатацију рудника политичким пријатељима (нпр. Радомиру Пашићу, сину председника владе).⁹ Рафајловић је у Скопљу поред циглане отворио и стругару у којој је прерађивао грађу из државних шума. У парламенту је оптуживан да је посредством њему оданих комисија отимао шумске комплексе од приватних власника уз сарадњу са А. Д. „Треска” и за манипулације са насеобином колониста Душаново. Велешки активиста демократа Јован Ђорђевић је такође у време Рафајловићевог мандата добио концесије за сечу шуме у Рождену.¹⁰

Међу највишим просветним чиновницима у јужним деловима Краљевине било је корупције, али скромнијих размера у финансијском погледу. Главни повереник државе за просветна питања у „јужним крајевима” био је просветни инспектор Драгомир Обрадовић, у чијој је надлежности било давање мишљења и препорука приликом премештаја учитеља. Инспектор је често злоупотребљавао јавна овлашћења у виду „позајмица” које је враћао тако што је повериоце постављао на директорска места у Скопљу. Учитеља Димитрија Дохчевића којем је дуговао 10.000 динара поставио је за директора женске гимназије, док је дуг од 20.000 динара Алекси Јовановићу поравнао враћањем на директорско место у Скопској гимназији. Обрадовићу је приписивано протеривање филолога Глише Елезовића из Скопља 1925. године, премда не постоје докази о финансијској позадини сукоба.¹¹

8 Архив САНУ, бр. 13315/71, *Јован Ђорђевић*, стр. 6; бр. 13316/97, *Воја Ненагић*, стр. 4.

9 Архив Југославије, 65–159–504, Писмо министру трговине и индустрије од 20. новембар 1923; *Сџенографске белешке Народне скупштинине Краљевине СХС*, LXXVII ред. саст. 19. јун 1922, стр. 221.

10 Архив САНУ, бр. 13315/71, *Јован Ђорђевић*, стр. 6–7; *Сџенографске белешке Народне скупштинине Краљевине СХС*, LXXVII ред. саст. 19. јун 1922, стр. 221–4.

11 Архив САНУ, бр. 13315/71, *Јован Ђорђевић*, стр. 6; бр. 13316/97, *Воја Ненагић*, стр. 4.

За разлику од описаних случајева корупције улажење у озбиљне послове са монополском робом — дуваном и опијумом, није изгледало тако бенигно. У низу четничких војвода најчешће је на мети штампе и политичких опонената био Василије Трбић. Основа његовог привређивања била је високопрофитна трговина дуваном. Иако није био званично оптужен за махинације, део његових јавних наступа у парламенту се посредно може довести у везу са приватним пословима. Марта 1930. године у Прилепу је изгорела његова кућа у којој је било смештено 25 тона дувана. Кућа није била осигурана, али дуван јесте.¹² Далеко привлачнији за незаконито богаћење чиновника били су производња, откуп и извоз висококвалитетног македонског опијума. Чињеница да је годишња производња македонског опијума између два светска рата задовољавала 43 одсто потражње свих легалних светских фабрика за израду његових деривата, заслужује анализу финансијског и политичког аспекта проблема. Насумичне новинске цртице о аферама скопских и велешких трговаца, махом радикала, које у синдикалној штампи и међуратној литератури провејавају као безазлена слика „корумпираног Југа”, имале су озбиљнији контекст. Народни посланици из Вардарске бановине хвалили су се како је под утицајем њихових интерпелација у Народној скупштини у првој половини 1935. године издвојено преко 20 милиона динара за откуп опијума. Међутим, монополска организација ПРИЗАД откупном ценом није задовољила произвођаче, па је уместо очекиване цене по јединици морфина одређена фиксна цена, што је одгајиваче приморало да купце потраже на околним пијацама за знатно ниже цене.¹³ Македонска историографија је крах опијумске производње приписала монополској политици југословенске државе чија се агенција за откуп изродила у „шпекулантску организацију”, манипулишући ценама и потцењујући квалитет опијума.¹⁴

12 Архив Југославије, 65–159–504, Писмо министру трговине и индустрије од 20. новембар 1923; *Стенографске белешке Народне скупштинне Краљевине СХС*, LXXVII ред. саст. 19. јун 1922, стр. 221.

13 *Вардар*, бр. 550, Скопље, 6. август 1935, стр. 2; бр. 567, 25. август 1935, стр. 5.

14 *Историја на македонскиот народ*, том 4, Институт за национална историја, Скопје, 2000, стр. 168–9.

Према прорачунима из 1933. године, у свим бербама македонског опијума од 1920. до 1932. године добијено је 1.029.000 килограма опијумске масе, док је у истом периоду реализован извоз 808.505 килограма. Из овога се може закључити да је залиха опијума требало да износи 220 тона, али је фактичко стање показивало свега 40 тона опијума.¹⁵ Шта је било са разликом? У марту 1933. године у притвору су се нашли директор Привредне банке за Јужну Србију Р. Лајтмановић и пет чланова Управног одбора због утврђеног мањка депонованог афиона од 32 тоне, чиме је Државна хипотекарна банка оштећена за 7,5 милиона динара. Предмет истраге био је само мањак од 32 тоне, док преосталих 150 тона недостајућег опијума није ни узето у разматрање.

Током тридесетих година двадесетог века главни купац македонског опијума била је солунска фирма „Шалома” која је преко купаца Салватора Мусафије, Менахема Левија и већ поменутог Владе Пуздерлијевића водила пропаганду против монополисања извоза овог артикла. Пошто у Турској нису дуго чували вишкове опијума, већ су га радије разблаживањем претварали у опијум за пушење, то је др Драгутин Костић у парламенту изнео идеју да се македонски опијум извози на Далеки Исток као опијум за пушење.¹⁶ Тако су вишкови македонског опијума ушли у илегалне канале, па су југословенски граничари све чешће налазили пасуљ филован опијумом и хлеччиће од афионске смоле у охридским јегуљама и шарпланинском качкаваљу.¹⁷ Вишкови сировог опијума будили су код произвођача, а нарочито код моћних трговаца у Македонији недвосмислене жеље да се рестриктивна Женевска конвенција о ограничењу производње сировог опијума откаже: „Боље је да будемо хумани код своје куће, па да тек онда прихватамо светске хуманитарне идеје”.¹⁸

15 *Вардар*, бр. 70, 30. март 1933, стр. 1.

16 *Сћенографске белешке Народне скупштинске Краљевине СХС*, ред. саз 1932/33, X р. с, 18. новембар 1932, стр. 127.

17 Т. Маневић, „Опијум — злато Јужне Србије”, *Јужни преглед*, бр. 5, Скопље, 1936, стр. 182–4.

18 *Економско-финансијски животи*, бр. 88, 1938, стр. 149. Краљевина Југославија је ратификовала Женевску конвенцију о ограничењу производње сировог опијума 1932. године.

Југословенско-турски споразум о заједничком извозу опијума предвиђао је синхрону акцију два „народна друштва” и Централног бироа за опијум у Истанбулу, при чему је 74 одсто зараде следовало турском, а 26 одсто југословенском партнеру.¹⁹ Ова „репартиција” је више пута критикована, не баш случајно у југословенском Сенату с образложењем да је реалан однос, с обзиром на квалитет опијума, требало да иде у корист македонских произвођача. Сенатор и „национални радник” Спира Хаџи-Ристић био је опседнут баснословним профитом швајцарског индустријалца Хофмана Лароша оствареног производњом препарата на бази морфина: „Ми на Југу не можемо бити црнци тим фабрикама”.²⁰ Неколико дугих седница Сената било је посвећено управо опијумском питању, али ПРИЗАД није кренуо у откуп македонског опијума чиме је произвођаче довео у крајње незавидну ситуацију. Као једини интересенти се поново појављују људи из солунске компаније „Шалома” са закупцем Пуздерлијевићем и купују опијум испод реалне цене.²¹

Када је директор Централног информационог бироа за дроге и шеф египатске полиције Русел-паша обзнанио да је Бугарска центар кријумчарења опијума, југословенска јавност почиње и сама да се бави овим питањем. Било је познато да у Бугарској ради девет илегалних фабрика дроге, од којих је највећа — „Балканска произвођачка компанија”, била смештена у Радомиру надомак Софије. За свега два месеца од оснивања 1932. године „компанија” је произвела 1.500 кг хероина, који је потом у коферима шверцован за Хамбург и Марсеј. Југословенско мњење је било уверено да је умешаност ВМРО била вишеструка: од производње и транспорта дроге, до финансирања саме организације.²² Чак је неколико америчких листова писало о томе како из Бугарске

19 *Сћенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, редован сазив за 1932/33, књ. I, 6. ред. саст. од 18. новембар 1932, Београд, 1933, стр. 73.

20 *Сћенографске белешке Сената*, ред. саз. за 1932/33, књ. I, 9. ред. саст. од 9. децембар 1932, стр. 96–8.

21 *Сћенографске белешке Народне скупштинске Краљевине СХС*, ред. саз. за 1933/34, Београд 1934, XXXV р. с, 8. јун 1934, стр. 11–58.

22 *Варгар*, бр. 95, 25. јун 1933, стр. 1.

у Сједињене Америчке Државе улазе велике количине опојних дрога у бурадима за зејтин, женским папучама и тканини.²³ На удару јавности нашли су се српски политичари који су одржавали везе са челницима ВМРО, међу којима је било неколико звучних имена, тзв. националних радника. Чинило се да је само познанство са припадницима ВМРО подразумевало умешаност у трговину дрогом.

Епилог легалне димензије „опијумског питања” уследио је августа 1935. године када је Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије одобрило подизање фабрике за производњу деривата опијума у Скопљу. На опште изненађење јавности, дозволу за израду алкалоида добила је фирма браће Софронија и Филипа Огњановића, до тада позната као предузеће за производњу сира и качкаваља. Тако су браћа из Галичника имала прилику да легално производе медицински опијум, морфин, еукодал, дикодит, ацедикон, параморфан, егонин, кокаин и препарате индијске конопље. Против „нестручњака” који су добили дозволу за производњу опојних дрога подигла је глас Управа скопске секције Хемијског друштва Краљевине Југославије, али су политичке везе браће Огњановић очито биле пресудне.²⁴

---

23 *Полиција*, год. XXII, бр. 1–2, Београд, јануар 1935, стр. 108–9.

24 *Вардар*, бр. 547, 2. август 1935, стр. 3; бр. 562, 20. август 1935, стр. 4.

КАКО ЈЕ УГОВАРАНА ИЗГРАДЊА МОСТА ПРЕКО САВЕ У БЕОГРАДУ — ПОЛИТИКА И(ЛИ) КОРУПЦИЈА

Владимир ЦВЕТКОВИЋ

После Првог светског рата Београд је од пограничне престонице мале Краљевине Србије постао главни град много веће, југословенске државе. То је захтевало трансформацију у савремени административни центар и европски град. Предуслов за то било је саобраћајно и инфраструктурно повезивање града са удаљеним крајевима новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Мост Краља Александра Првог преко Саве, замишљен као непосредна веза између Београда и Земуна, био је главном граду потребан ради боље комуникације са непосредном околином и снабдевања — али не само због тога.¹ Шире посматрано, Београд је требало да представља спону између два дела Краљевине која су до стварања југословенске државе вековима била одвојена границом. У плановима идеолога „интегралног југословенства” упорно потенцираног у годинама диктатуре краља Александра Првог Карађорђевића, Београд је могао имати специфичну вредност као објекат који је требало да својим постојањем материјализује идеју уједињења и да повезивањем различитих делова Краљевине разбије уврежене представе о Сави и Дунаву као граници. Трајношћу и монументалношћу, мост је требало да обесхрабри оне који су сматрали да је уједињење нешто привремено и пролазно. Из свега овога проистекао је велики саобраћајни, економски

---

¹ Мост Краља Александра Првог срушен је у Другом светском рату а на његовом месту касније је саграђен данашњи Бранков мост.

и политички значај моста Краља Александра Првог. Како се радило о веома скупом објекту конкурс за његову изградњу побудио је велику пажњу јавности.

За изградњу моста расписан је међународни конкурс са роком пријаве понуда до 10. августа 1929. године. Том приликом поднето је 11 понуда које су биле неодређене и непрецизне у техничком погледу, неповољне у погледу услова и нејасне када је у питању финансирање. Због тога је Министарство грађевина поновило конкурс и позвало понуђаче да понуде употпуне и поставе на исту техничку основу до 10. октобра 1929. године.² На поновљени конкурс јавило се укупно седам фирми међу којима су најозбиљније понуде дале пет страних компанија: „Friedrich Krupp”, „Siemens Bauunion”, „Golnow”, „Grun und Bilfinger” и „Société de construction des Batignolles”. Овога пута понуде су биле исправне у техничком смислу и дате су под повољнијим условима, али се према мишљењу Министарства финансија које је разматрало финансијску страну конкурса нису могле међусобно поредити због различитих модалитета плаћања.³ Све фирме су предлагале плаћање делом из репарација у природи а делом у готовини или на кредит под различитим условима и у различитим валутама. Министарство финансија је зато наложило да се све фирме позову да поново дају понуде али у складу са следећим условима: на рачун репарација платило би се пет милиона рајхсмарака а остатак преко обвезница чији би рок отплате био 30 година са каматом од 6,5 одсто.⁴ Понуде усаглашене са допуњеним условима требало је поднети најкасније до 10. новембра 1929. године.

На нови конкурс јавило се истих седам предузећа. Услови прописани од Министарства финансија изазвали су знатне промене: поједине фирме су се обесхрабриле а друге

2 Архив Србије и Црне Горе (даље: АСЦГ), Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије (70), фасцикла 286, архивска јединица 531 (даље: 70–286–531), *Aide-memoire о разним њонудама и њоку њређовора за ѓрађење Савског мосћа Београд-Земун, њрилог I.*

3 *Ibid.*, њрилог II.

4 *Ibid.*

удружиле. Понуде су овога пута биле такве да је било довољно елемената да се процени њихова вредност, али понуђачи нису позвани на преговоре о коначним условима јер је каснио архитектонски пројекат моста, поверен Николи Краснову. Израда пројекта и употпуњавање техничких детаља завршени су тек крајем децембра 1929. године. То је довело до значајних промена у смислу обима радова и сложености архитектонске обраде објекта, па је Министарство грађевина на предлог комисије која је радила на овом послу одлучило да понуђачима достави нацрте моста како би их проучили. Истовремено је одлучено да се са фирмама отпочну преговори и претресу сва техничка и финансијска питања која би чинила основу будућег дефинитивног уговора. Након преговора, договорено је да се до 10. фебруара 1930. године доставе нове понуде у којима би предузећа укалкулисала и нове радове.⁵

Четири најозбиљнија конкурента поново су се јавила на конкурс али овога пута због тежих финансијских услова, нису наступали сами већ са партнерима. Од свих понуда издвајале су се понуде француског предузећа „Société de construction des Batignolles” и немачког „Krupp”. „Société de construction des Batignolles” је овога пута дало понуду заједно са фирмом „Gutehofnungshutte A.G.” која је износила укупно 179 милиона динара под следећим условима плаћања: пет милиона марака на рачун репарација а остатак у облигацијама са роком амортизације од 20 година, емисионим курсом од 85 одсто и каматом од седам одсто.⁶ „Krupp” је заједно са фирмама „Aug. Klonne”, „Stahlunion-Export” и „Heilmann & Littmann” понудио цену од 203 милиона динара. Од тога би на рачун репарација било плаћено 6,2 милиона марака а остатак у боновима са осам одсто камате и уз емисиони курс од 80 одсто. Разматрајући пристигле понуде Привредно-финансијски комитет министара донео је 13. марта 1930. године одлуку да се детаљни преговори о уступању посла на изградњи моста Краља Александра Првог поведу са представницима предузећа „Krupp” које је, по мишљењу

5 Ibid., *прилог III*.

6 Ibid., *прилог IV*.

министра грађевина, с обзиром на репутацију давало највеће гаранције да ће посао извести како треба.

Након одлуке да се преговори поведу са „Krupp” наступио је тренутак када се у дотада стручну расправу умешала политика. Већ 14. марта 1930. године председник Владе дивизијски генерал Петар Живковић позвао је министра финансија др Станка Шврљугу на разговор у вези са уступањем радова на мосту Краља Александра Првог. Прошло је једва 24 часа од одлуке да се преговори поведу са „Krupp” а француско предузеће „Société de construction des Batignolles” је успело да „стигне” до председника Владе, који је потом интервенисао у његову корист. Истрага коју је много година касније спровела комунистичка власт нове Југославије указује да је одлука да се посао повери предузећу из савезничке Француске могла бити мотивисана корупцијом а не само интересом државе. Према резултатима истраге, кључни човек који је довео у везу генерала Петра Живковића и француску фирму био је генералов брат Мита Живковић.⁷ Захваљујући овим „контактима” догађаји у вези са уговарањем изградње моста почели су да се одвијају филмском брзином у корист „Société de construction des Batignolles”.

Непосредно након разговора са председником Владе министар финансија је позвао министра грађевина Стевана Савковића да у присуству генералног директора француске фирме Лебера „разјасне нека питања” која су дан раније навела Привредно-финансијски комитет да донесе одлуку неповољну по „Société de construction des Batignolles”.⁸ Лебер је упознат са приговорима комитета који су се тицали чињенице да француска компанија у ствари није грађевинско предузеће већ финансијска група и да касне радови на исушивању Панчевачког моста поверени овој фирми. У разговору који је уследио Лебер је одбацио оба приговора

7 АСЦГ, фонд Председништва владе ФНРЈ (50), фасцикла 42, архивска јединица 95, Реферат *„Финансије династије Карађорђевића”*, стр. 6–7.

8 АСЦГ, 70–286–532, *Извештај министра финансија председнику Министарског Савета КЈ дивизијском генералу Петру Живковићу бр.142*, 15. март 1930. године, стр. 1.

очигледно знајући да је његов разговор са југословенским министрима само формалан с обзиром да је одлука у корист његове компаније већ била донета.

После описаног разговора двојица министара су сазвала Привредно-финансијски комитет министара који је, саслушавши извештај о разговору са Лебером, донео одлуку да се све четири фирме позову да у року од 15 дана прилагоде понуде објављеним условима за посао како би се потом утврдило који је од понуђача дао најповољнију понуду. Упркос утврђеном року за подношење нових понуда министар финансија Шврљуга је већ 20. марта 1930. године обавестио Лебера да је Министарски савет 19. марта констатовао да ниједно предузеће није у потпуности испунило тражене услове и да је понуда „Société de construction des Batignolles” најприближнија траженим условима. Лебер је 20. марта позван у Владу како би министру финансија разјаснио неколико детаља око којих још постоје разлике, као што су рок за завршетак радова од 36 уместо 38 месеци, трајање гаранције за извршене радове од две уместо једне године и финансијски услови кредитирања радова.⁹ Касније истог дана, министар финансија је обавестио Лебера да је Министарски савет после њиховог разговора одлучио да се уговор за изградњу моста дефинитивно потпише са француским предузећем.

Брзина и начин на који је читав процес одабира извођача и начина финансирања радова текао у последњој фази оставила је простор за сумње у погледу објективности примењених критеријума. По свему судећи, постојали су и „неекономски” разлози који су југословенску владу навели да посао повери баш француском предузећу иако није беспрекорно извршило обавезе из уговора за мелиорацију Панчевачког рита. Евентуалне закулисне радње нису промакле ни другим заинтересованим предузећима, међу којима је најдаље отишла фирма „Siemens Bauunion” која је у својој жалби најављивала чак одштетни захтев од југословенске владе.

⁹ АСЦГ, 70–286–532, *Aide-memoire de la conversation ayant eu lieu avec M Lebert le 20. mars 1930. à heures et demie*, p. 1.

Немачка фирма тврдила је да је њихова понуда била најјефтинија у апсолутном износу, да су нудили кредит са емисионим курсом од 100 одсто, најкраћи рок за завршетак радова и најнижу цену гвоздене конструкције. У „*Siemensu*” су тврдили да ни последња понуда „*Société de construction des Batignolles*” није била повољнија од њихове, па су одлуку Владе да се посао ипак повери *француском предузећу* објашњавали „мотивима који са основом јавне лицитације не стоје у вези”.¹⁰ Југословенска влада је на оптужбе одговорила аргументом да се предлог уговора фирме „*Siemens*” много разликује од предлога Министарства грађевина и да садржи одредбе које нису могле да се прихвате.¹¹

Коначан уговор о градњи ланчаног моста Краља Александра Првог преко Саве и пута Београд-Земун између Владе Краљевине Југославије и „*Société de construction des Batignolles*” потписан је 8. априла 1930. године. Завршетак свих радова на мосту и путу ипак је био предвиђен за 38 месеци а не за 36, како је желела југословенска влада. Финансијски уговор за изградњу моста предвиђао је исплату за све дуговане суме у француским францима, док би се обрачун вршио у динарима. Два уговора пратио је уговор о државном зајму између Владе Краљевине Југославије и Државне хипотекарне банке. Десетак дана након потписивања три уговора донет је закон којим су „*Société de construction des Batignolles*” и „*Gutehofnungshutte A.G.*” ослобођени плаћања пореза, такса и царина и одобрен уговор о државном зајму између Владе и Државне хипотекарне банке.¹² Тиме је процес уговарања посла за изградњу моста Краља Александра Првог био окончан.

10 АСЦГ, 70–286–532, *Писмо Siemens-Вашионовог бироа у Београду председнику Министарског савета КЈ генералу Петру Живковићу*, 27. март 1930. године, стр. 1.

11 АСЦГ, 70–286–532, *За одговор на писмо Siemens-Вашион од 27. марта 1930. год*, стр. 1.

12 АСЦГ, 70–286–532, *Закон о ослобођењу француског грађевинског друштва Башинол и немачког друштва Гутехофнунгсхутте од плаћања пореза, такса и царина и о одобрењу уговора о зајму Државне хипотекарне банке за подизање висећег моста Краља Александра I на Сави и пута Београд-Земун*, 20. април 1930. године, чл.1. и 2, стр. 1.

Са окончањем процеса уговарања Београдом нису престале да круже гласине које су поједине министре и познате политичаре и привреднике оптужиле за стицање користи приликом радова на изградњи моста. Гласине су недвосмислено потврђене тек почетком 1934. године у неформалном разговору Кагана, представника француске компаније у Југославији са шефом Одсека зајмова југословенског Министарства финансија др Љубишом Микићем. Према тврдњама Кагана, југословенска јавност била је у заблуди када је мислила да је француско предузеће остварило огромну зараду, јер је оно имало „трошкове” које домаћа предузећа нису имала. „Société de construction des Batignolles” било је приморано да запошљава велики број људи који му по својим квалификацијама и способностима нису били од користи али су доносили препоруке од појединих личности „из највиших политичких кругова”. Није тешко претпоставити да су личности из највиших политичких кругова на неки начин „задужиле” француску фирму која је зазврат била спремна да изађе у сусрет у њиховим захтевима.

Каган је у разговору изнео конкретне примере, не скривајући имена људи који су интервенисали. Поменуо је случај извесног инжењера Петровића који је на препоруку Косте Куманудија, Момчила Нинчића и Француског посланства запослен са хонораром од 6.000 до 7.000 динара. Иако је због неспособности отпуштен, касније је на поновну интервенцију истих људи враћен на посао. Поред случаја инжењера Петровића, Каган је навео пример извесног Пауновића који је, на захтев Косте Куманудија као заступника министра иностраних послова, иако није било слободних места, запослен као надзорник магацина материјала за градњу моста. Пауновић је потом ухваћен у крађи из магацина али због угледа личности која га је препоручила није кривично гоњен већ је само отпуштен. После немилог случаја Коста Кумануди је предузећу упутио писмо у коме је повукао своју препоруку јер је „о моралним квалитетима Пауновића био нетачно обавештен”.¹³ Представник француске компаније

13 Ibid., стр. 3.

изнео је случај министра саобраћаја Лазара Радивојевића на чији захтев је запослен већи број лица из Лике односно његовог изборног среза. Међу покушајима вршења утицаја на страну компанију ради стицања личне користи налази се случај народног посланика Милоја Сокића који је након неколико писмених препорука, за неке људе, написаних најлепшим речима, а које нису биле уважене, послао писмо у којем је претио својом функцијом. Брат народног посланика Милослава Стојадиновића је као грађевински предузимач тражио од „Société de construction des Batignolles” посао нудећи заузврат свестрану помоћ и заштиту свог брата. Најзад, Каган је изнео случај посланика Др Николе Никића који је у име „Нашићке творнице” понудио 3.500 комада телефонских стубова потребних за телефонску мрежу у Панчевачком риту и изјавио да уколико његова понуда буде примљена ставља француском предузећу на располагање све своје посланичке „услуге”.

Пример конкурса за избор извођача радова на изградњи моста Краља Александра Првог преко Саве у Београду сведочи о поражавајуће великој присутности корупције у јавним службама Краљевине Југославије. То се јасно види у спремности појединих народних посланика који су једном страном предузећу нудили „свестрану помоћ и заштиту” да лични утицај, на местима где су се доносиле важне одлуке, трампе за уносне послове који би им донели велику зараду. Најзад, иако је у целој ствари био присутан и интерес државе, то очигледно бројним њеним чиновницима није сметало да се лично окористе.

АФЕРА „БАТИЊОЛ” У СКУПШТИНИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Владимир ЦВЕТКОВИЋ

Југославија је у околностима високе стопе незапослености у годинама Велике економске кризе и суспендованог парламентарног режима покушала да нарасле социјалне проблеме реши покретањем амбициозног програма јавних радова. Део тог програма била је изградња железничких пруга, при чему је већина грађевинских послова била поверена француском предузећу „Батињол”, претходно ангажованом на пословима исушивања Панчевачког рита и изградње моста Краља Александра Првог преко Саве у Београду. Убрзо су између државе и „Батињола” настале несугласице које су посредством штампе доспеле у јавност у виду афера. До јавности су допирале приче о томе да су уговори закључени са „Батињолом” начинили значајну штету по јавни интерес. Поставило се питањем ко је то у земљи имао користи од закључивања неповољних уговора. Сумње у постојање корупције појачало је закључење уговора о изградњи пруга Глоговци-Пећ и Бихаћ-Книн са предузимачем из Француске Едмоном Боајеом, да би затим на волшебан начин читав посао био пренет на друштво „Батињол”.

Пренос Боајеовог уговора на „Батињол” покренуо је аферу о регуларности пословања француске компаније у Југославији а која је ескалирала у пролеће 1934. године. Унутар државне администрације афера је била присутна од раније. Свега три месеца након преноса Боајеовог уговора на „Батињол”, тачније јануара 1933. године, почели су први проблеми у раду југословенске владе. Министар саобраћаја Лазар Радивојевић

и министар финансија Милорад Ђорђевић међусобно су се оптуживали за закључење овог по државу штетног уговора. Ђорђевић је тврдио да је Радивојевић обмануо Министарски савет тако што је незаконито признао права на повластице „Батињолу” које је могао да ужива једино првобитни предузимач, под условом да радове отпочне у договореним роковима. Ђорђевић је негирао како личну тако и одговорност свог министарства за закључење посла који би могао да држави нанесе велику материјалну штету.¹

Размирице унутар Владе нису допрле до јавности током 1933. године али је било само питање времена када ће низ нерешених проблема, спорова и сумњи у стварне намере „Батињола” нарасти толико да неће моћи да се прикрију. Сумња да су са страним предузећима закључени штетни уговори о извођењу јавних радова доспела је до Скупштине Краљевине Југославије у фебруару 1934. године, након интерпелације посланика Јована Мисирлића. Мисирлић је током расправе о буџету за 1934/35. годину упутио интерпелацију министру саобраћаја Лазару Радивојевићу са шест питања: колико је уговора за градњу железница и њихово финансирање закључено са страним предузећима; са коликом номиналном сумом се држава задужила а колико радови коштају према договореним ценама; са којим износом новца би ове пруге могле да се изграде према ценама од 1934. године; колико држава треба у наредних 10 година да плати у готовом за градњу пруга; ко је уговоре у име државе закључио и потписао; и, да ли су одговорни државни органи учествовали у закључивању уговора?² Према тврдњама посланика Мисирлића, штета за државу састојала се у плаћању високих кама-

1 Архив Србије и Црне Горе (даље: АСЦГ), Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије (70), фасцикла 287, архивска јединица 534 (даље: 70-287-534), *Писмо министра финансија министру саобраћаја*, Пов. бр. 32, 29. јул 1933, стр. 1.

2 *Интерпелација инж. Јована Т. Мисирлића, народног посланика, на Министра саобраћаја о закључењу уговора за градњу железнице са страним предузећима*, Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије, ИИ редован сазив за 1933/34. годину, књ. I, XVIII редовни састанак, 24. фебруар 1934. године, стр. 408.

та и кашњењу радова. Држава је услед пробијања рокова била принуђена да готовином финансира наставак радова „Батињола”, већ плаћених кредитом. Министар Радивојевић позвао је Мисирлића да питање покрене приликом расправе о буџету Министарства саобраћаја и обећао да ће тада дати податке да ли су уговори закључени на законит начин и да ли су и колико корисни или штетни за државу. Министар је тврдио да у случају раскида уговора са француском компанијом држава не би имала гаранцију да ће закључити повољнији уговор са другим предузећем, обезбедити континуитет грађевинске политике и упослити једнако велики број радника као на градилиштима „Батињола”.³

Иако је скупштинска расправа о пословању „Батињола” у Југославији била одложена, Влади је било јасно да нагомилани проблеми морају ускоро да се реше и нерасветљена питања испитају. Представник Батињола у Југославији Каган је, на позив Владе да се изјасни о наводима из посланичке интерпелације, навео аргумент да је Мисирлићев мотив за отварање афере проистекао из чињенице да је у време расписивања конкурса за изградњу моста Краља Александра Првог радио за страну фирму — конкурента „Батињолу”. Када је посао додељен „Батињолу” Мисирлић је тражио да му се уступи део радова уз претњу да ће у супротном употребити моћ коју је имао као члан Скупштине да француској компанији отежа извођење радова. Каган је интерпелацију објаснио тиме што „Батињол” није изашао у сусрет Мисирлићевом захтеву.⁴

Каган је чланове Владе упознао са историјатом склапања уговора са Боајеом и потоњег преношења на „Батињол”, онако како је њему испричао лично Едмон Боаје. Према тој верзији, Боаје је дошао у Југославију као представник Француске на соколским свечаностима. На пријему у Гардијском дому њему је пришла „једна угледна београдска

3 Ibid., стр. 391.

4 АЈ, 70-289-537, *Извештај неименованог службеника Министарства финансија о разговору Др Љ. Микића са представником Батињола у Југославији Каганом од 26. 2. 1934. године*, 26. фебруар 1934. године, стр. 2.

личност” и повела обичан пријатељски разговор. Пошто је у разговору Боаје рекао да је по занимању предузимач „личност” је сугерисала да би за њега било пуно посла у Југославији и одмах га представила министру саобраћаја Лазару Радивојевићу. Радивојевић је потврдио велике могућности за закључење послова на изградњи железничких пруга и позвао Боајеа да га посети у Министарству саобраћаја. Пошто је тамо добио детаљнија обавештења о пругама које је требало градити и начину кредитирања, Боаје је изабрао пруге Глоговци-Пећ и Бихаћ-Книн.⁵ Боаје је заузврат „личности” која га је упознала са министром саобраћаја пре потписивања уговора издао посебно писмо којим се обавезао да ће јој на име провизије исплатити два одсто од вредности погођеног посла (износ од 4.800.000 француских франака). Пре склапања уговора о изградњи пруге Боаје је потписао уговор са предузећем „Лид” о уступању извођења свих радова и себи обезбедио провизију у износу од 12 одсто од целокупне вредности уговора. Министарство саобраћаја је потом закључило уговор о изградњи.⁶ Међутим, како Боаје није располагао средствима којима би могао да финансира закључене послове „продао” је закључен уговор „Батињолу” за 500.000 француских франака.⁷ Према Кагановим наводима, „личност” која је Боајеа довела у везу са Лазаром Радивојевићем није у описаним махинацијама добро прошла јер не само да није добила ништа од обећаних 4.800.000 франака, већ је претрпела губитак због трошкова путовања у Париз ради наплате наведене суме.

Чим је уговор пренет на „Батињол” у Паризу се појавила трећа личност која је учествовала у закулисним радњама приликом закључивања уговора са Боајеом. Душан Врсаловић, један од ортака предузећа „Лид”, показао је представницима „Батињола” уговор закључен са Боајеом и затражио уступање посла. „Батињол” није хтео да призна уговор јер маргина од 12 одсто није била довољна да покрије трошкове издржавања персонала у Југославији, па је на име „обештећења” пре-

5 Ibid., стр. 4.

6 Ibid.

7 Ibid., стр. 6.

дузећу „Лид” уступио део радова на прузи Приштина-Пећ.⁸

Расправа у Скупштини настављена је крајем фебруара 1934. године када је посланик и бивши министар саобраћаја Андра Станић у двочасовном говору анализирао уговоре закључене са „Батињолом”, „Европским друштвом” за изградњу пруге Велес-Прилеп и са фирмом „Лозингер” за градњу пруге Пожаревац-Кучево. Станић је тврдио да је све спорне уговоре потписао само министар саобраћаја Лазар Радивојевић без сагласности министра финансија, Народне скупштине и Сената, што је било у супротности са тадашњим Уставом.⁹ Андра Станић изнео је податке према којима је држава плаћала превисоке цене и демантовао корист од уговора коју су поједини политичари видели у уносу здраве валуте у земљу. Страна предузећа су заправо унела само мали део кредита и затим развлачењем радова сачекала да почну да пристижу ануитети зајмова одобрених југословенској влади којима су у ствари наставили да финансирају радове. Уговорима и радовима последице Велике економске кризе биле су још више заоштрене због оптерећивања државног буџета. Као најодговорнијег за штету нанету држави Станић је означио министра саобраћаја Лазара Радивојевића чију је оставку затражио, уз гласно одобравање многих посланика у Скупштини.¹⁰

Говор Андре Станића оставио је дубок утисак у Народној скупштини. Милош Драговић из Југословенске народне странке поднео је неколико дана касније интерпелацију ради разјашњавања поступака министра Радивојевића приликом набавки прагова и угља за Државне железнице. У расправу о афери око штетних уговора поново се укључио Јован Мисирлић који је критиковао целокупну грађевинску политику Министарства саобраћаја. У наступу пред Народном скупштином Мисирлић је отишао корак даље одлучивши да

⁸ Ibid.

⁹ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије, II редован сазив за 1933/34. годину, књ. II, XXI редовни сасјанак*, 28. фебруар 1934, стр. 139.

¹⁰ Ibid., стр. 147.

колегама посланицима открије „мрачне силе које су нанеле велику штету и срамоту народу...”. Према тврдњама Мисирлића иза „Европског друштва” стајала је група утицајних предузимача а иза „Лозингера” лично министар Лазар Радивојевић. Тврдио је да су Едмона Боајеа у Југославију довели представници предузећа „Лид” које је некада било предузеће министра Радивојевића.¹¹ У прилог наведеним тврдњама Мисирлић је нудио чињеницу да предузеће „Лид” гради пругу Приштина-Пећ као подизвођач „Батињола”. Мисирлић је изнео захтев да се формира Анкетни одбор који би испитао све околности у вези са афером која је већ била прерасла у својеврсни скандал.

Министар Лазар Радивојевић покушао је да изнесене оптужбе припише политичким мотивима и намери да се његов образ доведе у питање. Министар је од посланика затражио стрпљење уз тврдњу да покретање овог питања пре расправе о буџету Министарства саобраћаја има за циљ „једно нарочито намештање и штимовање унапред јавног мњења”.¹² Сопствено виђење афере министар саобраћаја пружио је у експозеу приликом отварања расправе о буџету Министарства саобраћаја за 1933/34. годину. Тврдио је да су сви уговори за изградњу железничких пруга са страним предузећима закључени по закону, уз сагласност и сарадњу са меродавним факторима из Владе и да ништа није рађено „у помрчини”, нити је он нешто радио на своју руку.¹³ Министар је изнео аргумент да ниједан кредитни посао није закључен у то време под повољнијим условима.¹⁴ На следећем скупштинском заседању одржаном 8. марта 1934. године Андра Станић је побио изнете аргументе и изјавио да је министар њему лично признао одговорност приликом разговора 24. фебруара исте године, у присуству председника Владе, председника Народне скупштине и министра финансија.¹⁵ На истој седници парламента председник Владе Никола Узуновић покушао

11 Ibid., *XXIV редовни сасџанак*, 3. март 1934. године, стр. 345.

12 Ibid., стр. 346.

13 Ibid., *XXVIII редовни сасџанак*, 7. март 1934. године, стр. 551–4.

14 Ibid., стр. 558.

15 Ibid., *XXIX редовни сасџанак*, 8. март 1934. године, стр. 619.

је да релативизује проблем тако што је штету представио као уобичајену када се нешто гради на кредит или преко зајмова. Узуновић је одлучно демантовао да је на пословима које је закључио министар Радивојевић било икаквих злоупотреба и затражио да се расправа о овим питањима остави правницима и инжењерима.

Интервенција председника Владе није успела да прекине расправу. Поново је пред Народну скупштину изашао Милош Драговић са тврдњом да предузеће „Лид” ради под протекторатом министра Радивојевића.¹⁶ Драговић је навео да скраћеница Лид из назива предузећа у ствари представља почетна слова имена власника: Л (Лазар) Радивојевић, И (Илија) Јербић и Д (Душан) Врсаловић. Народни посланик Василије Трбић изнео је оптужбу да је политика набавки министра саобраћаја „завијена једном мистеријом и где год да се обазрете и у ма који предмет да уђете, наћи ћете страшно изненађење, страشان немар, опасан нехат и неразумљиво невођење рачуна о државним интересима”.¹⁷ Посланик Трбић је као решење понудио формирање Анкетног одбора који би испитао читав случај, али је позвао посланике да гласају за предложени буџет како се не би доводиле у питање обавезе које је држава преузела. Последњи покушај да издејствује формирање Анкетног одбора учинио је Јован Мисирлић када је још једном навео све аргументе против Министра Радивојевића.

Југословенски парламент изгласао је буџет Министарства саобраћаја, анкетни одбор није формиран а питање расветљавања афере и одговорност министра саобраћаја остављено по страни, као и много пута раније. Једини резултат скупштинске расправе о афери „Батињол” било је формирање стручне владине комисије која је издејствовала ревизију уговора са француском компанијом и тиме делимично умањила штету нанету држави.

---

16 Ibid., стр. 624.

17 Ibid., стр. 626.

КОРУПЦИЈА ДРЖАВНИХ ЧИНОВНИКА У НАШИЧКОЈ АФЕРИ

Горан АНТОНИЋ

Нашичка афера из времена Краљевине Југославије највећи је и најконтроверзнији корупцијски скандал окончан судским путем. „Океан корупције”, како је својевремено називана ова афера, заинтересовала је домаћу јавност о чему сведочи двадесетак књига објављених на ову тему. Афера је обухватала низ међусобно одвојених случајева незаконитог пословања фирме „Нашичка д.д”, југословенског огранка мултинационалне компаније „Union des usines et des exploitations forestieres de Nasic a.s.”. Током истраге установљено је да је у незаконито пословање „Нашичке д.д” било умешано више десетина државних функционера и чиновника. Чиновници су зарад материјалне користи злоупотребили положај у обављању јавних послова и омогућили фирми да нанесе штету државном буџету у милионским износима.

„Union des usines et des exploitations forestieres de Nasic a.s.” била је највећа компанија за експлоатацију и обраду дрвета у Европи у раздобљу између два светска рата. Предузеће је имало огранке у Мађарској, Чехословачкој, Аустрији, Немачкој, Румунији и Југославији. Представништво компаније у Краљевини Југославији носило је назив „Нашичка творница танина и пропила д.д.” (у даљем тексту „Нашичка д.д.”) са седиштем у Загребу. Према подацима из 1925. године у фирми је радило 373 службеника, 4.800 квалификованих радника сталним запослењем и око 10.000 сезонских радника. „Нашичка д.д.” поседовала је сопствену пругу у

дужини од 582 километра, железничка постројења, железничке радионице, циглане, каменоломе, ливнице, брусионице, реморкере и шлепове на Сави и Дунаву. То је била изузетно моћна компанија која је мањим делом експлоатисала сопствене шумске комплексе, а већим делом шуме у поседу државе. Добијање државних концесија била је једна од „тајни” успеха компаније, осим тога, „Нашичка д.д.” је држави испоручивала дрвну грађу и железничке прагове.

Афера је започела хапшењем више директора „Нашичке д.д.” јула 1934. године под сумњом да су одговорни за уношење нетачних података у пословне књиге фирме односно да су извршили кривично дело утаје пореза. Истрагом вођеном до маја 1935. године утврђено је да је утајен порез у износу од око 230 милиона динара. Постојала је оправдана сумња да је „Нашичка д.д.” нанела штету државном буџету за далеко већи износ новца, али није било довољно валидних доказа у документацији о пословању фирме. Због обима и специфичности злоупотреба установљен је посебан суд. Суђење је трајало од маја до новембра 1935. године. Укупан број осумњичених лица која су имала пословне и приватне односе са „Нашичком д.д.” био је 1.400. Међу њима налазио се велики број политичара Краљевине Југославије, бивших и актуелних државних функционера: Милан Стојадиновић, Лаза Марковић, Ђура Јанковић, Станко Шврљуга, Желимир Мажуранић, Воја Маринковић, Драгиша Цветковић и други. Једна од контроверзи нашичког процеса огледала се у томе што наведене политичаре суд никада није позвао ради сведочења о везама са „Нашичком д.д.” Од преко хиљаду инкриминисаних дела везаних за аферу државни тужилац др Бењамин Мауровић искористио је само стотинак. Од више хиљада заплених писама, међу којима су поједина сумњичила истакнуте политичаре, ниједно није употребљено у процесу нити је икада јавно прочитано. У суштини, судски процес у Нашичкој афери био је фарса јер су најважнији актери злоупотреба државног положаја изостављени са оптужнице.

Од 1.400 осумњичених само је 106 лица изведено пред суд.

Поред генералног директора „Нашичке д.д.” Александра Сохра и других челних људи фирме на оптуженичкој клупи нашло се 72 државна функционера и чиновника. Међу њима су били: два народна посланика (од којих је један био бивши министар правде), службеници министарства, државни инспектори, контролори, саветници, шефови пореских управа, срески начелници, општински бележници, општински благајници, велики број железничких службеника разних категорија и др. Чиновници су оптужени због различитих дела злоупотребе државног положаја зарад материјалне добити која је износила у опсегу од неколико стотина динара до милион динара. Илустрације ради навешћемо малверзације појединих учесника афере из редова функционера и чиновника.

Др Никола Никић, бивши министар правде, примио је мито у износу од 900 хиљада динара јер је као народни посланик и члан скупштинског одбора за аграр ометао доношење *Закона о шумском аграру* који је имао за циљ одузимање шумских комплекса од велепоседника. Никић се у одбрани позивао на имунитет народног посланика и на то да је новац примио као адвокат „Нашичке д.д.” Др Драгољуб Јевремовић је као народни посланик примио мито у износу од 200 хиљада динара како би гласао за доношење *Закона о њородичним фидеикомисима* у облику који је одговарао појединим лицима из „Нашичке д.д.” Јевремовић је признао да је примио наведену суму али са образложењем да је то била уплата фирме за акције у његовом новинском листу „Штампа”. Жика Живановић, виши шумарски чиновник, примио је мито у износу од 1 милион динара јер је као таксатор Петроварадинске имовне општине лажно проценио вредност шумског комплекса који је фирма „Подравина д.д.”, огранак „Нашичке д.д.”, продала наведеној општини. Живановић је намерно преценио бонитет шуме и земљишта на 86 милиона динара, док је стварна вредност била око 37 милиона динара. Несавесни чиновник је тако оштетио државу за око педесет милиона динара. Мавро Сулић примио је мито у износу 145 хиљада динара јер је као шеф пореске управе у Нашицама незаконито умањено висину допунске таксе, коју је „Нашичка д.д.” требала да исплати по основу куповине имања извесног

грофа Мајлата. Теодор Јеловац, шеф пореске управе у Нашицама, примио је мито у износу 150 хиљада динара да би заузврат незаконито умањео висину преносне таксе са шест на два одсто коју је „Нашичка д.д.” требало да плати за куповину поменутог имања. Због тога је државном буџету нанета штета од око 2,5 милиона динара. Ервин Сотир, службеник министарства финансија у Београду, примио је мито у износу 240 хиљада динара јер је одобрио висину преносне таксе од два одсто за куповину Мајлатовог имања.

Поред наведених злоупотреба чиновника индикативан је рад државних комисија за процену квалитета дрвне грађе и железничких прагова које је „Нашичка д.д.” испоручивала држави. Према изјави генералног директора „Нашичке д.д.” Александра Сохра, све државне комисије које су вршиле инспекцију испорука биле су подмићене. Догодило се само једном да је један члан комисије одбио мито. Најтрагичнија последица корумпираности државних службеника била је железничка несрећа проузрокована трулим железничким праговима произведеним у „Нашичкој д.д.” о којој је известила „Политика” 30. јула 1935. године. У несрећи једно лице изгубило је живот, а фирма се трудила да уз помоћ веза у влади заташка случај.

Најпоразнији део Нашичке афере био је преиначење пресуда оптуженима у поновљеном судском поступку спроведеном 1936. године. Првобитне вишегодишње казне затвора главних актера замењене су вишемесечним, док су поједини починиоци ослобођени. Др Никола Никић и др Драгољуб Јевремовић ослобођени су уз образложење да су у време када су примили новац од „Нашичке д.д.” били народни посланици а не државни службеници, те из тог разлога нису могли да одговарају за то кривично дело. Жики Живановићу суд је смањео трогодишњу казну затвора на једноипогодишњу.

Подмићивање државних функционера и службеника ради незаконитог стицања богатства био је „начин пословања” и „тајна” успеха „Нашичке д.д.” На платном списку фирме налазили су се функционери и чиновници са свих нивоа

државне хијерархије. Захваљујући великом утицају фирма је била у стању да себи прилагођава законе и прописе, добија уносне државне концесије, незаконито присваја шумске поседе, поставља локалне и друге чиновнике сходно пословним интересима, чини разне пореске малверзације и слично. Несавесно обављање јавних послова проузроковало је огромну материјалну штету државном буџету, а у појединим случајевима били су угрожени и животи грађана. Пример Нашичке афере показује како незаконити покушаји власника крупног капитала, да остваре максималну добит у земљи са морално неодговорним чиновништвом и судством, могу озбиљно да угрозе општи интерес.

АФЕРА „ГРАНАП” — СМРТНА КАЗНА ЗБОГ КОРУПЦИЈЕ

Срђан ЦВЕТКОВИЋ

*„ - Јао миша урадих! Како сад да погледам у очи својим
друговима!*

*- Срам ми било Драгољубе! Био си партизан, храбро си се
борио и сад си примио мито! Тако се чувају мишковице наше
борбе, иако се руши наша држава. Пошао си уместо оних
жандарма у старој Југославији иако ти неко ћушне у руку
коју ти дају, нека ради миша хоће.”*

Овако је непотписани коментатор „Политике” известио са процеса једном милиционеру децембра 1945. године који је због мита од 100 динара осуђен на две и по године затвора са принудним радом и три године губитка грађанских и политичких права.¹ Низ сличних извештаја који су се учестало појављивали у штампи крајем 1945. године били су у функцији припреме јавног мњења за подршку поштравању „борбе против привредне шпекулације”, прокламоване са највиших партијских форума. У времену револуционарних друштвених промена кампања је имала политичку функцију контроле привредних токова од стране партијско-државне структуре и притиска и застрашивања противника револуције. У власти је преовладао став да се проблем привредне шпекулације, мита и корупције може превазићи само ригорозним кажњавањем преступника, чиме би се истовремено уклонили „реакционарни” елементи.

У току рата и након ослобођења систематски је ширена про-

---

¹ „Милиционар примио мито”, *Политика*, 23. децембар 1944.

паганда у штампи о својеврсном партизанском пуританизму и „стрељању лопова због једне јабуке”. После ослобођења Београда нарочито су се по строгости истакли преки војни судови који су често за безазлене привредне преступе и крађе досуђивали смртне казне на основу *Уредбе Врховног штаба о војним судовима* од 24. маја 1944. године. Широка дефиниција и неодређеност кривичних дела и драконски систем казни које нису биле прописане за сваки појединачни случај већ је било препуштено инструментализованим судовима да процене и одреде казну, отварајући могућност злоупотребе у погледу елиминације политичких противника. Читав кривични поступак водила је ОЗН-а тајно, у скраћеном облику и без адвоката, „признање” је сматрано кривичним доказом, а пресуде су одмах извршаване. О строгости војних судова довољно говори податак да је човек који је осуђен на смрт, само годину дана касније пред цивилним могао проћи са свега неколико година робије или само са новчаном казном.²

Тако се у првим данима слободе док су правду делиле војне власти, могла изгубити глава за ситне крађе и махинације, а у бољем случају провући са неколико година затвора уз конфискацију имовине. Често је изузетно строго санкционисана критика привредних мера. Штампа и документи из овог периода обилују таквим извештајима а пресуде су у почетку често објављиване у сврху мобилизације и застрашивања становништва:

„Радовановић Драгомир, бивши активни потпуковник, осуђен је на смрт стрељањем због тога што је као шеф саобраћајног одсека Команде града Београда из војног слагалишта незаконито присвојио две тоне шлеског угља и затражио од станбеног одсека још један стан иако је већ имао један.”³

2 То је последица „етоса одмазде” присутног у свим земљама после фашистичке окупације, али и чињеница да се упоредо са ослободилачком борбом одвијала и комунистичка револуција која је тражила своје жртве. Стварна или измишљена, широко дефинисана колаборација са фашизмом или привредна шпекулација била је сјајан инструмент за уклањање класних и политичких непријатеља. Срђан Цветковић, *Рејесија у Србији 1944–1953*, Филозофски факултет, магистарски рад, Београд, 2005, стр. 126.

3 „Пресуда Војног суда команде града Београда”, *Борба*, 4. јануар 1945.

„Радомир Жугић, бивши магационер економског одсека Команде града Београда, оптужен да је отуђио и продао намештај и гарсоњеру које су као ратни плен припале држави, као и текстил и 22 пакета шибица за суму од 60.000 динара, осуђен је на смрт стрељањем а лице коме је продао Милан Њежић осуђен је на три године затвора с принудним радом и конфискацију.”⁴

У време послератне обнове предузет је низ законских мера у циљу ублажавања сиромаштва и достизања веће социјалне правде, али и ради финансијског притиска, кажњавања и елиминације „буржоазије”. Посебне наде власт је полагала у *Закон о сузбијању недозвољене шпекулације и привредне сабоџаже*, донет априла 1945. године. У Закону су на широк и уопштен начин набројани различити облици шпекулације робом, новцем, недопуштеног тржишног понашања и привредне саботаже, уз неодређени додатак на крају: „и други предњим тачкама слични случајеви”. Законским одредбама били су предвиђени новчана казна, затвор са принудним радом од једне до десет година са конфискацијом и смртна казна за најтеже преступе. Чланом 12 предвиђено је формирање посебне комисије при месном одбору са три до пет чланова из редова потрошача, чланова или службеника за сузбијање недопуштене шпекулације. Задатак комисије био је да проналази, законски прогони, узапћује имовину, наплаћује казне и доставља, по потреби, предмет надлежном среском суду.

Како се месне комисије за борбу против шпекулације и саботаже нису показале ефикасним, јер су се локални органи власти упуштали у погађање са починиоцима у тежњи да остваре личне интересе, Комисија за народну власт Централног комитета Комунистичке партије Југославије донела је новембра 1945. године одлуку о значајном поштравању казнене политике. Судовима је наложено да новчане казне у већој мери замене затворским, месним комисијама су у надлежност додељени само ситни преступи, док је терет борбе против шпекулације пренет на

4 „Пресуда Војног суда Команде града Београда”, *Борба*, 17. децембар 1945.

Министарство народне одбране и Министарство унутрашњих послова.⁵ Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије огласио је крајем исте године нову кампању против крађе, шпекулације, саботаже и „партизанског солунаштва” и препоручио влади да успостави специјална судска већа при врховним судовима за сузбијање шпекулације у јавним службама, а синдикатима да оснују радничке комисије за откривање злоупотреба.⁶ Штампана је добила директиву да више пише и извештава о мерама против корупције и шпекулације и да редовно прати судске процесе.

Први већи процес који је наговестио оштрију кампању против привредног криминала било је суђење у случају Секић, када је крајем децембра 1945. године при Окружном суду у Новом Саду због „злоупотреба и присвајања државно-народних добара” осуђено 18 руководилаца и намештеника на државном имању „Секић”, од чега четворица на смрт.⁷ Готово свакодневно штампа је објављивала чланке у склопу извештаја са судских процеса о одузимању ратне добити и процеса вођених због колаборације у којима се глорификовала „чврста рука народне власти”, индиректно сврставајући привредне преступнике у ред „народних непријатеља”.

У средишту кампање против привредног криминала нашао се случај „Гранап” (Градско набавно предузеће), обновљен након што је Врховни суд Србије крајем децембра 1945. поништио првобитну пресуду Окружног суда у Београду због

5 *Седница Комисије за народну власт*, 13. XI 1945, Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), ЦКСКЈ, 507, X 1/4.

6 *Седница Комисије за народну власт*, 26. XII 1945, АЈ, ЦКСКЈ, 507, X 1/6; Седница Политбироа ЦККПЈ 26. XII 1945, Бранко Петрановић, *Политбиро ЦККПЈ 1945–1948, Службени листи СРЈ*, Београд, 1995, стр. 122.

7 Опширни извештај о наведеном случају објављен у „Политици” био је праћен агресивним коментарима новинара: „Међутим те државне штеточине наставиле су по старом. Злоупотребљавају положаје на којима су се затекли или које су добили благонаклоношћу народних власти која је показала предусретљивост дајући тако могућност свакоме да допринесе свој удео који дугује својој земљи и својим народима”. Наведено према: С. Стоиљковић, „Против штеточина за заштиту државних интереса”, *Политика*, 31. децембар 1945.

непримерено благих казни. Пред Специјалним већем Врховног суда за суђење шпекулантима изведени су чиновник „Гранапа“ Александар Херцог, набављач Ђока Ђорђевић и трговци Бранко Тадић и Жика Белић, сви из Београда. Предмет се односио на корупцију приликом набавке животних намирница за потребе града Београда. Према наводима из оптужнице, до злоупотреба је дошло приликом нагодбе Херцога са набављачем-посредником Ђорђевићем и занатлијом Тадићем за набавку пекмеза и склапањем штетног уговора о откупу парадајза са Белићем. У оба случаја погодба је наводно била таква да сви извуку корист на терет београдских потрошача „јер је цена била већа но што су захтевале постојеће могућности“. На основу изјаве сведока тврди се да је Херцог примио провизију од 30.000 динара од Тадића на име посла са пекмезом и да је тражио мито од хотелијера Белића у висини два динара по килограму откупљеног парадајза без обзира на квалитет. Према оптужници договор је подразумевао да Херцогу и Ђорђевићу као организаторима посла с пекмезом припадне 40 одсто од целокупне зараде. Првооптужени Херцог је наводно понудио половину примљеног новца колеги Радаку како би га увукао у посао, што је за тужиоца био основ за проширење оптужнице и на дело покушај организовања „корумптивног апарата у редовима народних власти”.⁸ Јавни тужилац Перовић настојао је да политички дисквалификује Херцога тврдећи: „Херцог је човек који је још пре рата много зарађивао. Њему је битно само да заради паре. За време рата док су Немци масовно убијали његову браћу он није сматрао за потребно да узме пушку и ступи у борбу против окупатора..” За првооптуженог се даље наводи: „То није човек којем је био само циљ да се обогати већ је ишао за тим да руши нашу земљу. То је један од оних због којих су непријатељи наших народа говорили а и данас говоре да наше народне власти нису добре. Све су то људи из предратне Југославије чије је судство радило по ондашњим законима а ти закони су били израз воље оних капиталистичких силника који су угњетавали наше народне

8 „Поновно суђење чиновнику Гранапа и двојици лифераната”, *Политика*, 3. јануар 1946; „Праведна казна корупционашима и штеточинама”, *Борба*, 5. јануар 1946.

масе (...) Наше државно руководство створило је привредни план водећи рачуна у првом реду о широким радним слојевима нашег народа. Ко год данас руши тај план, тај је непријатељ и издајник наше земље (...) То су остаци фашизма на којима реакција заснива своје планове”. Контрадикторне су оптужбе да Херцог „не помаже задруге већ трговце” иако су начелно још увек сви облици својине били изједначени. Чињеница да га бије глас способног чиновника који је закључивао послове повољне по предузеће објашњава се намером да углед доброг службеника искористи „да гледа лиферантима кроз прсте и прима од њих провизију”. За Херцога је тужилац затражио смртну казну а за Ђорђевића и Тадића максималну временску казну уз меру конфискације имовине.⁹

Одбрана је тврдила да није реч о миту већ да је Херцог новац добио на зајам, да треба имати разумевања јер се окривљени навикао да делује по правилима капиталистичког друштва, затим како је смртна казна непримерена делу и да је може изрећи само веће петорице а не тројице судија. Суд наведене разлоге није уважио. Специјално веће Врховног суда коме је председавао судија Крстић осудило је Александра Херцога на смрт стрељањем, посредника Ђоку Ђорђевића на 15 година и Бранка Тадића на 10 година затвора са принудним радом, док је Жика Белић ослобођен оптужбе. Осуђенима је конфискована целокупна имовина а пресуде су биле извршне без права на жалбу.¹⁰

У прилог тврдње о постојању политичке позадине у судском процесу уверљиво говори извештај са седнице Комисије за економску политику Централног комитета Комунистичке партије Југославије, одржане двадесетак дана уочи обнове судског поступка пред Врховним судом. Извештај садржи оптужбу да је „Гранап” трговао ради профита и заузео монополску позицију при снабдевању Београда (нарочито дрвета и животних намирница) држећи превисоке цене и истискујући градске задруге. На основу жалби синдиката и

9 „Александар Херцог осуђен на смрт”, *Политика*, 4. јануар 1946.

10 Ibid.

задруга на разне злоупотребе Привредни савет је чак упутио контролну комисију која је ипак утврдила да формалних пропуста није било. Све ово говори да су партијски органи већ уочи процеса Херцогу осудили „Гранап” за сувише тржишно и „профитерско понашање”, што свакако није било без утицаја на процес јер су судови у овом периоду били само продужена рука партије.¹¹

Случај „Гранап” имао је нарочит значај за почетак велике кампање против привредног криминала након доношења *Уредбе о борби против шпекулације*, али истовремено и политичку позадину проистеклу из револуционарног преображаја социјално-економске структуре. Психолошко-пропагандни циљ суђења био је да се застраше и казне „капиталистички елементи” и да изазове „панику за корупционаше и саботере” у приватном и јавном сектору, који се усуђују да размишљају на стари, „профитерски” начин. Напади на „Гранап” као „кочничара” економских реформи, његово тржишно понашање и недовољавање интересима задруга и синдиката сведоче о процесу успостављања партијски дириговане привреде. Преузевши све полуге моћи, успостављајући реалну унију између партије и државе, комунистичка партија спроводила је другу фазу револуције преузимајући потпуну контролу над привредом, припремајући се за реализацију „Прве петолетке” по узору на Совјетски Савез. Осим неоспорне борбе против изражене корупције коју обично доносе анархична и сиромашна послератна времена, афера „Гранап” може се разумети кроз описани политички моменат значајан за покретање поступка и непримерену оштрину казне. Упркос ригорозном кажњавању ситних чиновника, етатистички друштвени модел је претпостављао снажан уплив и свемоћ државно-партијске бирократије на привредне токове и био је трајан извор корупције недодирљивих партијских моћника. Ово „солунаштво” нарочито је бујало у условима непостојања стварно независних контролних тела, судства и полиције и неопходне слободе медија. Први који је на корупцију у

11 „О пословању Гранапа”, Комисија за економску политику, АЈ, ЦКСКЈ, 507, XI-1/ 12.

послератном периоду јавно указао, иако само индиректно, био је писац Бранко Ћопић који је само захваљујући камрадериским везама остао на слободи.¹²

---

12 Ћопићева сатира „Јеретичка прича” објављена 1950. године у *Књижевним новинама* критикује корумпираност и злоупотребе „одговорних другова”. То је био довољан разлог да се писац огласи непријатељем државе и да му се отвори досије у УДБ-и. Срђан Цветковић, *Рецесија у Србији 1944–1953*, op. cit., стр. 352.